

А.Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО ОБСТАВИНИ ІУДАЇЗАЦІЇ ХОЗАРІВ (фрагмент із другої частини монографії “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”)

Вперше на розгляд наукової аудиторії пропонуються розділи із другої частини монографії академіка А.Ю. Кримського, присвяченої історії хазарів. На останніх сторінках цієї великої роботи подано оригінальну гіпотезу видатного українського вченого щодо часу та обставин навернення хазарської верхівки в іудаїзм. Лише на сьогоднішні аналогічних поглядів почали дотримуватись деякі історики. Ця публікація стала можливою завдяки знахідці тих сторінок великої монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. За основу цієї публікації були взяті аркуші №№ 282–489 з рукопису зазначеного твору (ІР НБУВ, ф. 1, № 25500). Вони являють собою машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені рукою самого А.Ю. Кримського.

СИМПТОМИ НОВИХ УСОБИЦЬ У ХАЗАРЩИНІ в 850-их рр.: ВТІКАЧІ (ПЕВНЕ, ХАКАНОВІ ПРИХИЛЬНИКИ, ВОРОЖІ МАЙОР-ДОМОЗИ-БЕГОВІ) ШУКАЮТЬ ПРИТУЛКУ В ХАЛІФАТСЬКІЙ ЗАКАВКАЗЧИНІ. В м. ШАМХОРІ. ІТІЛЬСЬКІ ДЕРЖАВНІ ОРУДАРІ РОЗДУМУЮТЬ ПРО ПЕРЕМІНУ ПРЕДКІВСЬКОЇ ПОГАНСЬКОЇ ВІРИ НА ИНШУ (на християнство, чи на юдейство, чи на мусульманство). МОЖЕ СПОДІВАЮЧИТЬ ТИМ СПОСОБОМ УДАРИТИ ПО ТРАДИЦІЙНО-ПОГАНСЬКІЙ ХАКАНОВІЙ ПАРТІІ. НА ЇХ ПРОХАННЯ, ІМПЕРАТОР МИХАЙЛО ІІІ ВИРЯЖАЄ з ЦАРГОРОДУ (860) ХРИСТІЯНСЬКУ МІСІЮ ДО ХАЗАРІІ НА ЧОЛІ з ПЕРВОУЧИТЕЛЕМ КОСТЯНТИНОМ ФІЛОСОФОМ

Року 854 (=240) арабський історик IX віку Балазорій подає звістку про якісь нові внутрішні нелади – заколоти в хазарщині. Тую звістку трохи доповнює грузинський літопис¹. А саме сталося от що:

Арабський воевода Вірменщини та Азербейджану, на ймення Буга (= Бик), тюрк-воєначальник із халіфської гвардії (“тюрк – раб”, підкреслює грузинський дієпис), безжалісно приборкавши розрухи в Закавказчині, відбудував там місто Шамкур². Тим часом до пограничного Дербенду (в грузинському джерелі це вже не зазначено) з’явилося чимало х а з а р і в, аж 300 родин, та й прохали Бугу взяти їх під опіку, бо вони бажали б перейти на мусульманство. Буга “Ім одчинив Дербендську брану” (це слова вже грузинського джерела), оселив тих хазарів у відбудованому Шамхорі (значить, утікачі були городяни), переселив туди ще й купців із Барди (головного міста провінції Арран, або Агвані) і назвав місто: “Мютаваккіліє” на честь тодішнього пана всіх правдивих халіфа Мютаваккіля³. Грузинське джерело додає: халіф Мютаваккіль, довідавшись, що його воевода тюрк-Буга вступив у такі приятні відносини “з хазарами, своїми земляками”, одкликав його з Кавказу назад до Багдаду⁴. З арабського історика Якубія IX в.⁵ ми довідуємося ще про таку подробицю: більше-менше тоді ж таки⁶ декотрі закавказькі князі, яких був приборкав Буга, почали листуватися “з володарем візантійців, володарем х а з а р і в і володарем слов’ян”, то ті володарі згуртували чимале військо; Буга повідомив про це халіфа Мютаваккіля”, отоді ж той і надіслав до Вірменщини іншого воеводу⁸, “і як той новий воевода прибув, ворохобники заспокоїлися”.

Хто вони були отії безпритульні хазари, оті “земляки” середньоазійського тюрка Буги, оті беззахисні втікачі з батьківщини? Чого їм довелося кинути свій рідний край і прохати захисту в арабсько-мусульманській країні?

Аж ніяк не можна гадати, ніби вони попросту за свою релігійну прихильність до ісламу зазначили в Хазарщині якогось переслідування або утисків, і через те, мовляв, мусіли б шукати притулку на чужині в халіфатському краї. Ніяких бо релігійних переслідувань у Хазарщині будь коли не водилося, а навпаки близько згаданого 854 р. (точніш – на прикінці 850-их рр.) ми незабаром побачимо, іслам серед хазарів провадив зовсім вільну і безрезультатну пропаганду навіть в урядових колах. Так само не можна думати, щоб ці хазарські емігранти перекинулися до халіфатської території через якісь причини економічного характеру. Бо економічні умови в хазарській державі були не гірші, ніж у халіфаті, коли навіть не кращі. Принаймні Масудій

(I-ої полов. X в.) зовсім виразно каже, що до Хазарщини охоче переселяються мусульмани чи то купці, чи ремісники “бо в тій країні є справедливість і особиста недоторканість (“ли адли-и ва о мн-ия)”⁹. Окрім того, саме тоді, після лютих розправ Буги, в Закавказчині людям жилося зовсім зле. Значить, доводиться в тих хазарських черекінчиках, близьких “земляках” середньоазійського тюрка Буги, добачати п о л і т и ч н и х виселенців: либонь, їхнє виселення з батьківщини було коли ще не фіналом, то дальшим етапом тієї самої політичної боротьби прихильників великого хакана проти прихильників головного воєводи хазарського війська, яка, пам’ятаємо, почалася ще в I-ій четвертині, може навіть у I-м десятилітті цього самого IX століття.

Яким способом реагувало хазарське правительство, сидючи в столиці Ітілі, на той прикрий для його факт, що представник халіфого правительства узяв під свою опіку людей, ворожих орударям хазарської держави, про це ми не здогадаємося нічого понад те, що подав Якубій. Готувалася була війна, це Якубій зазначив, але він мотивує її тими проханнями, які посилали до хазарів закавказькі повстанці¹⁰. До війни однак між хазарами та халіфатом не дійшло. Торгово-дипломатичні відносини залишилися тими самими, якими були й перед 854-им роком. Але дивно – ненормальний гнів голови правовірних, святенника-халіфа Мютаваккіля, проти свого губернатора, тюрка Буги – за таку, здавалося б, похвальну річ – що той привів до правої мусульманської віри ще невих адептів, вимовно показує, що халіф бояв якихсь політичних ускладнень з Хазарщиною. Сучасник подій, халіф краще, ніж ми тепер, міг знати, що в хазарській усобиці 854 р. прихильники старого великотюркського нащадка, династичного тюрка-хакана, зазнали поразку і що перемогу здобув бег, начальник військових сил, якого дратувати не слід було.

Дуже цікаво було б для нас вяснити с о ц і а л ь н у п і д к л а д к у хазарської усобиці 854 р.; та для цього матеріали наші надто скупі; хіба деякі пізніші, відомі нам факти (вже з початку X в.) трохи дозволяють прозирнути і в IX вік. Здається, що первісно боротьба між воєводою і хаканом, в 810-их іще роках, то була боротьба однієї й тієї самісінької вищої верстви за право розпоряджатися державними доходами в Хазарщині. Але далі, в 850-их рр., боротьба між воєводою й хаканом, здається, могла вже набрати й класового характеру. Воєвода-бег (інакше “іша”) був повномісний зборщик і розпорядчик державних прибутків¹¹, був зборщик-господар дуже прибуткового мита за міжнародні товари, котрі перевозилися через хазарську землю або продавалися на хазарських біржах¹² – і, натурально, він повинен був відчувати свою близькість до фінансових діячів, до торгового капіталу; великий поміщик-феодал, разом з такими самими феодалами-дружинниками¹³, не міг він не відчувати спільности своїх власних інтересів і інтересів з усією феодалною верствою. А бідніші люди Хазарщини, ворожі і купцям-фінансистам і поміщикам, були здатні либонь уже й тоді, в 850-их рр., звертати з вірою і надією свої очі на покривдженого хакана, законного богоданного, богоблагодатного володаря, з його священними правами, і сподіватися, що хаканова перемога могла би повернути народові давнє легендарне щастя, давню мріяну “волю”; симпатії жерців – духовництва, здається, теж належали священній особі “богообраного” хакана. – Звичайно, ця соціальна картина для 850-их рр., може, буде ще й передчасна, а може вже і вчасна.

Та чи саме отака була підкладка хазарських усобиць IX в. чи інша, не така, – а шаслива партія-переможців повинна була задуматися: “Ну, а далі як вийде? Нехай ворохобників з хаканового гурту двічі побито: в 810-их рр. частина їх, кавари тії, вивтікали до мадярів у степ, а оце в 854 р. знов інша частина вивтікала до закавказького Шамхора; але хіба знов не може вчинитися усобиця, ще раз? То як їй запобігти?” Могла, гадаємо, загніздитися в їх головах і така думка: “А чи відповідає с т а р о д а в н я, традиційна тюрко-хазарська р е л і г і я із своїм благодатним хаканом у центрі, справжньому інтересові Хазарської держави? (інакше сказати: чи відповідає інтересам воєводи-бега й його прихильників?). Чи не краще буде з погляду широкої внутрішньої політики коли замість поганської хаканової віри державно запанує якась інша, хазарам її так уже відома, ще й світова до того: юдейство, мусульманство, християнство?” Звичайно, що ми тепер рискуємо аж ніяк не вчитати тих потайних думок, які м о г л и перебігати в беговій голові тисячу років тому. Але будь-як-будь стоїмо ми все ж перед ось яким нестеменим фактом. Минуло після хазарської усобиці 854 р. якихсь п’ятеро років – і от, бл. 859–860 рр.¹⁴, поїхало з Хазарщини о ф і ц і й н е п о с о л ь с т в о до Царгороду, до імператора Михайла III, та й попрохало надіслати до Хазарщини к н и ж н у л ю д и н у, яка дала б хазарам пораду в справі релігії, в справі релігійної пропаганди юдейської та іслямської, що саме тоді, видно, й розгорнулася в хакановій столиці ширше, ніж звичайно. Євреї підмовляють нас, – казали хазарські послы – прийняти їхню віру і їхні обряди («дѣтъль»), сарацини з свого боку тягнуть нас до своєї віри, обіцяючи дати мир і багатство (“дари многы”). Через те ми надсилаємо послів до вас візантійців, зберігаючи старовинну приязнь та любов до вас, бо ви народ великий і од бога володієте царством. Коли ваша книжна людина візьме гору в суперечках з євреями та сарацинами, то чи не переїшли б ми саме на вашу віру”¹⁵. Тоді імператор Михайло III (842–867), вирядив до Хазарщини християнську місію на чолі з К о с т а н т и н о м (св. Кирилом) Ф і л о с о ф о м, тією людиною, що їй потім судилося вкупі із

своїм братом св. Методієм ставися первоучителем для слов'ян. Про хазарську місію св. Костянтин докладно оповідає, так зветься “паннонське” його “Житіє”¹⁶.

Вийхав Костянтин Філософ з Царгороду, простуючи до Хазарії, напевне 860 р., бо в січні 861 р. ми вже його бачимо в Криму, коло теперешнього Севастополя – в Херсонесі¹⁷. Там у Херсоні він пожив якийсь час, готуючися до проповіді й полеміки, що мав оце далі вчинити в самій столиці хазарської держави.

РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ В ХАЗАРСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ПОЛОВИНІ ІХ в., бл. 860-их рр. ПОГАНСТВО. РОЗПОВСЮДЖЕННЯ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ВІРИ (од купецтва і од харизмійської гвардії і ин.). ВПЛИВИ ЮДЕЙСТВА ІЗ КАВКАЗА, З КРИМА, А ЧЕРЕЗ ПРИЇЗЖИХ КУПЦІВ НА ІТІЛЬСЬКІЙ БІРЖІ, З СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ, ТА З ЄВРОПИ. СИЛЬНЕ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ХРИСТІАНСЬКОЇ ВІРИ (з Закавказчини і Візантії); літургійне богослуження хазарською мовою. ВПЛИВИ З ХЕРСОНЕСА. ХАЗАРСЬКО-ІШДАНІ ХРИСТІАНСЬКІ НАРОДИ: ГОТИ В КРИМУ, ТМУТАРАКАНСЬКІ ГОТИ-ТЕТРАКІТИ, ОЗІВСЬКІ НОРМАНИ-РУСИ, АЛАНИ, КУБАНСЬКІ БУЛГАРИ; ГІСРАРХІЯ ХАЗАРСЬКОЇ ХРИСТІАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ З МИТРОПОЛИЧИМ ЦЕНТРОМ У ГОТСЬКОМУ ДОРОСІ ПРИНАЙМНІ З VIII в. ЧАСТИЙ РЕЛІГІЙНИЙ СИНКРЕТИЗМ У ХАЗАРСЬКІЙ ДЕРЖАВІ; СВИДОЦТВО ИБН-РОСТЕ ПРО СЕМЕНДЕРСЬКУ ОКРУГУ НАД КАВКАЗЬКИМ БЕРЕГОМ КАСПІЯ

I.

Головною масою хазарської людности тоді, в 860-их рр., були по г а н и. Адже з арабських географів X в. ми знаємо, що навіть і в X столітті найчисленніша релігія в Хазарщині була поганська¹⁸. Ясно, що за часів хазарської місії Костянтина 861 р. вона була ще сильніша.

Ми вже бачили в кінці VII в., яке було хазарське поганство літ двісті перед тим. З відомого вже нам опису місіонерської діяльності вірменсько- агванського єпископа Ізраїля 680-их рр. у тодішній хазарській столиці Баланджар. Ми знаємо, що для престонодарної хазарської маси віра – це найбільше було шаманство з його несамовитими надпоривами й скаканнями, та зобобонне чаклування, та поклоніння священним старим дубам, які мали посилати своїм богомільцям і дощ і матеріальні достатки. Все ж, при тім, автор житія еп. Ізраїля VII в. точно зазначив, що поклоняючися священному дубові, хазари по суті кланялися найвищому своєму божеству – “небові” (т а н г р і) або “небесному володареві” (Т а н г р і - х а н). Було тоді в VII в. ще й друге велике божество у хазар-поганів – небесний вогонь (К у а р). Та здається, він якось незабаром зіллявся в одну цілість із богом – н е б о м. Адже ж стома літами пізніш, у грузинському Житті св. Аво-араба кінця VIII в. (це ми теж бачили), хазари характеризувалися, як народ, що не має іншої релігії, окрім віри в єдиного бога-творця. А оце віком пізніш у Житті Костянтина Філософа IX в. хазарські послы пояснюють перед імператором Михайлом III свою віру так: “Ми з предковічних часів знаємо тільки єдиного бога, що над усіма, і тому ми кланяємося на схід” (розд. VIII); заразом одначе послы додають, що по при те вони додержуються деяких “студних” (= стидких) звичаїв. До таких “студних” звичаїв може належав культ величезного дуба в Фуллах (у “Старому Крими”: що зрісся з черешнею: йому приносили жертви, побожні не допускали жіноцтва ані до тих жертв, а ні до тієї святині, і звали той дуб гербиським ім'ям О л е к с а н д е р (розд. XIII). Цей дуб старо-кримський (фулласький) – Олександр IX в. аж надто нагадує собою надкавказько-баланджарський дуб VII в. з іменем епічного героя І с п е н д і я р а¹⁹. Епічний іранський герой Іспендіяр і другий епічний теж наполовину іранський герой Олександр Македонський адже не дуже далекі своїми подвигами один од одного; може, в тім культі одбилася коптамінація йменнів “Іспендіяр” і “Олександр”. Тільки ж, якщо цей Фулласький дуб був справді фетішем не чийм як хазарським²⁰, то Костянтинове житіє не один раз вразило зазначає инчий факт: все ж хазари (принаймні найінтелігентніша їхня верства) мали тверду думку, що треба вірити “в є д и н о г о б о г а, сьтворшаго вьсю тварь” (розд. IX). Можна в тій монотеїстичній думці IX в. добачати вплив од монотеїстичних “откровенних” релігій, поширених серед народів хазарської землі: мусульманства, юдейства (ще не вузько-рабіністичного), особливо ж християнства, що поширювалося серед хазарів найдавніш і найсильніш.

II

М у с у л ь м а н с т в о приходило до Хазарщини почасти з сусіднього Закавказького краю, але сюдою в малій лиш мірі. Найважніший шлях для ісламу ішов до Хазарщини із тісно-сусідньої середньої Азії, з Х а р и з м у (Хіви). Каспійсько-аральський степ між волзько-хазарською столицею Ітілем і Харизмом вважався за суцільну територію хазарської держави²¹, васальну, розуміється, і тудою раз-у-раз ходили каравани з хазарського Ітіля до мусульманського Харизма (з хутрами, тощо), а з Харизма каравани до Ітіля, чи то з спеціальними всевітньо-відомими харизмійськими виробами (бавовняними та шерстяними матеріями), чи з іншими, рясними

транзитно-харизмійськими товарами²². Бо цим шляхом, через Харизм звичайно їздила сила купців не тільки з середньої Азії, ба й з халіфатського Багдаду²³, дарма що вони могли приїздити до Ітілю й морем, через південний Каспій²⁴.

Харизмійці, як узагалі іранці середньої Азії (согдійці-самаркандці, чи хто), вважалися тоді за видатних, заповзятливих, дуже талановитих людей, енергійних караванних комерсантів 3-осібна²⁵. Правда, крізь гарну сітку всяких хвалебних надпоривів в оповіданнях етнографо-географів про енергію й високий хист харезмійських громадін-ділоків легко прозирає й деяка, добродушна нехай, іронія над харизмійською сріброблювистістю та доволі-таки пронозуватим торгашівством, – риси, які одначе, гадати треба, ніде в “ділових” колах тодішнього світу напевне так само й хазарського, за справжню ваду не вважалося. Полишаючи ибн-Фадлана, що своєї антипатії до харизмійських “мінйялів” не приховує²⁶, вистачить подивитися, як тонко-двоїсто обмальовує спостережливий інший арабський географ харизмійську столицю: “Місто – дорогеє, повне вчених людей та письменників, повне багатирів та всяких благ і товарів. Архітектори – тямущі. А вже ж коранські читальники – то таких нема і в багдадській країні (так бо гарно вміють вони виголошувати святу книгу, читають її-чудово, а подивитися на їх – аж любо, та й знаття в них не аби які). От тільки біда, що харизмійська столиця брудніша навіть, ніж Ардебіль. З Аму-Дар’ї вода розливається по за руслом. А канави-ришотки, щоб спускати не чистоти, проводяться з домів просто на головний шлях; “а звичайні ж люди ходять паскудити одразу на вулиці. Те паскудство одгортають у ями, потім вивозять на ріллю для підгною. Приїжжа людина через силу тих нечистот не може вночі в’їхати в місто, – чекає, аж доки день розвидніється. Люди, вступивши в бруд, заносять його на ногах і до мечетів, як ідуть молитися. Прикра людська вдача, дикий погляд на свою країну”²⁷. Після цього з певністю можна сказати, що до людей “дорогого” Харизма любісінько можна було прикласти ту саму характеристику, яка непохитно встановилася за їхніми найближчими сусідами по цей (правий) бік Аму-Дар’ї – мервцями, що таксамо їздили до Хазарщини. Про вдачу дуків-срібляників того, теж “дорогого” міста Мерва ходила невичерпна безліч анекдот, і іронічно тоді в IX в. говорилося, що навіть худоба в Мерві набралася такої вдачі, яка у її господарів. Бо деінде на світі півень, знайшовши зерно, кличе курей і годує їх своєю знахідкою, а отже мервські півні навпаки – ще й сами видирають у курки зерно з дзьоба: то вже мабуть такий клімат у Мерві, така там вода та природа, – глузливо докидав енциклопедист Джахиз IX в., у якого можна побачити цей ходячий жарт²⁸. Пізніш, уже в XIII в., ідучи за традиційною характеристикою, яка століттями закріплювала за кожним середньоазійським іранцем таку славу, що з нього торгаш до мозку кісток, Садій кинув епіграму, підхожу і для IX в.: коли такий людець (самаркандець, каже Садій) тоне в Аму-Дар’ї, то йому стає шкода не того, що він сам от-от потоне серед бурхливих хвиль, а шкода того, що вже втопає його шапка та чалма, – “ой як жалько мені моєї шапки та намітки! Деріга колаг о дестарем!” – одчайоно вигукує він перед смертю²⁹.

Здавалося б, може, що пропозуваті харизмійські та сусідні з ними інші середньоазійські мусульманські купці – багатирі з такою репутацією, з такою через лад меркантильною вдачею, не надто підходили для ролі іслямських релігійних місіонерів серед хазарів. Навряд щоб і сами вони дуже пнулися бути на самий перед апостолами своєї віри: це робилося похода. Для певної частини людей були вони, розуміється, антипатичні, а для певної мабуть ні. В хазарському Ітілі мали вони діло з купецькою верствою для якої ненажерлива гонитва за зиском не повинна була здаватися чимось вартим догани; а вже ж багацтва оцих самих приїжжів з Харизма неогоціантів і їхня висока матеріальна культура, навіть “ученість” запевне справляли сильне вражіння; тому й віра цих дуків-срібляників могла не одного хазарина-срібляника собою спокусити. Бо за міжнародним прислів’ям: “Будуть побрязкачі – будуть і послухачі”, або, за типо-віщою приказкою іншого торгового народу: “Є в тебе гріш – то й мова твоя для людей мудра; є в тебе флорини – то й на вроду твою люди аж не надивляться”³⁰. Та ще ж і багацько їх до Ітілю наїздило. Спинялися мусульманські купці не в тій половині столиці, де резидував хакан і бегове правительство, а в східній, або, скажемо, в азіатській частині Ітіля³¹. Вона одділялася ох хазарської або “хаканської” частини міста всією широчінню річки Волги і становила собою, так сказати, “заріччя”. Хоч у тій зарічній частині розташовувалися з своїми товарами ще й інші всякі чужі купці, не сами мусульмани³², все ж із звісток арабських географів³³ зарічна, заволзька ділянка Ітілю вимальовується перед нами ніби яке суцільне мусульманське місто: там понад 10 тисяч іслямського люду, 30 мечетів³⁴, поміж ними – соборний мечет з височенним мінаретом, вищим од хаканських палат³⁵, що з нього мюеззини голосно скликають правовірних на молитву³⁶. А трохи ранішній од ибн-Фадлана географ ибн-Росте, бл. 903 р., попри ітільські мечети з імамами та мюеззинами, себ то з духівництвом, згадує і про мусульманські “кюттаби” = ш к о л и³⁷, – треба ж гадати, школи не для дорослих людей, а для дітей: мусульмани приїздили, видно, до зарічного Ітілю вкупі з жінками, з родинами, – наочно знайомитися з іслямом було через те зовсім легка річ.

Та ще ж у хазарського правительства була спеціальна гвардія з мусульман-харизміців, т. з. “ларисіє”³⁸. Вони, – повідає про них Масудій, – переселилися до хазарського краю ще з давніх часів ісламу (очевидячки, в VIII столітті). Люди вони – каже Масудій далі – сильні, мужні, і на них може покласти хазарський цар (=бег) у всіх своїх воюваннях, аби лиш тих мусульманських вояків не виражали воюватися проти мусульман – таки³⁹ Оцієї мусульманської гвардії, – додає Масудій, – має хазарський цар щось тисяч сім – це кіннота, добре озброєна. З дальшого видно буде, що цієї своєї гвардії бег часом побоювався.

Після всіх таких звісток (вони з X в., але факти даються раніше од X в.) для нас стають ясними слова хазарських послів, сказані імператорові Михайлові II, як довід, що треба до Хазарщини вислати християнського місіонера: “сарацини схляють нас до своєї віри, обіцяючи дати м и р і б а г а ц т в о”. Багатство для хазарської держави, коли б вона перейшла на іслам, могли обіцяти тії мусульмани багатирі-купці, котрі розташувалися й розпаношилися в Ітілі за р. Волгою; мир – гарантувати могла б мусульманська гвардія, що за її охороною хазарська держава, коли б перейшла на іслам, могла б не боятися не тільки варварських окраїнних ворогів (таких ніби й васалів, як хижі мадьяри із-за Дону, або як тюрки-кочовики із-за Волги й Уралу), бо не боялися б і мусульманського халіфата.

Забігаючи нашим оповіданням вперед (бо ще Костянтин сидить у Херсонесі та допіро готується до місії, а до хазарської столиці ще не поїхав), звернімо увагу й на ту злісну втіху, з якою “пръвий съвѣтъникъ” (себто майордом, або бег-воевода хазарський) виявив потім своє вражіння од шасливої суперечки філософа Костянтина і з юдеями і з мусульманами: “Наш приїзжий гість, – каже “пръвий съвѣтъникъ”, всю гординю юдейську повалив на землю, а сарацинську гординю – перекинув, як непотрібну погань, на той бік Волги. “та онъ поль рѣки прѣврьте яко сквръну”⁴⁰. Ці, хазарського майердома, слова ще раз підкреслюють, що ісламська пропаганда, озброєна й капіталом і боездатністю, перлася до хазарської держави з того боку Волги, з “оного полу рѣки”.

III

Заразом в оцих “пръваго съвѣтъника” словах висвічує ще й інший факт: юдейську “гординю” не доводиться викидати так далеко “аж на онъ поль рѣки”, юдейство можна ж “низврѣщи”, бо воно виходить не таке чуже, воно-видно – загіздилося навіть на цім боці, на західному березі Волги, там де й бегова домівка та хаканові палати стоять⁴¹. Це саме видно і з тієї, відомої нам промови, що її держали хазарські послі перед імператором Михайлом III, прохаючи надіслати християнську “книжну людину” до їхнього краю: н а й п е р ш вони скаржаться на підсилену юдейську пропаганду, а вже на другому місці згадують за пропаганду сарацинську. Ясно й із цього, ясно й з дальших подій, що юдейська пропаганда була тоді в 860-их рр. в хазарській столиці активніша од мусульманської, принаймні в певній частині найвищих тодішніх хазарських кіл IX в.

Приходило ж і пронизувалося юдейство до такої суто торгової, міжнародно-торгової держави, якою була Хазарщина, з дуже неоднакових джерел, з дуже різних сторін: і з своїх хазарсько-підданих земель, і з середньо-азійського сходу, і з європейського Заходу.

Найперше Хазарщина, відколи, з VII в., зформувалася в сильну, розлогу державу, одразу здобула для себе багато такого юдейства, не тільки торгового, ба й зовсім неторгового, яке здавна вже жило в краях, що їми Хазарщина заволоділа. Чималий юдейський елемент задовго перед тим жив на п і в н і ч н о м у К а в к а з і, чималий і в К р и м у, в двох важливих областях хазарського хаканату.

На К а в к а з і в Дагестані (там де у хазарів були свої первопрестільні столиці, як от Семендер, коло Каспійського моря, верстов яких сто од Дербендського просмику) ще й досі живе сила стародавнього єврейства; воно в російській офіційній термінології донедавна реєструвалося і під ширшим, загальним терміном “кавказькі євреї”, і спеціальніш – “г о р с к і е є в р е и”; це ті, що мова їхня перська, наріччя татського. Типова їхня особливість – біблійна архаїчність у побуті (між іншим, серед цих кавказьких євреїв мають розповсюдження такі старозавітні ймення, яких не вживають європейські євреї – талмудисти), а ще типовіша ознака – вони не знайомі з талмудом, то що можна гадати, вивтікали ці юдеї до північного Азербейджану та на Кавказ із надтигського Ірану найбільше, тобто переважно, в V столітті, коли сасанідські шахи Йездиерд II (438–457) та Фіруз (459–484) вчиняли у себе в Ірані люті гоніння на єврейство. Але серед “горських євреїв” держиться давня традиція, ніби вони нащадки не юдеїв царства Юдейського, де столицею був Єрусалим, ба нащадки євреїв десятиох колін царства Ізраїльського, де столиця була Самарія. Задокументовані сліди такої їхньої традиції (безпідставної, розуміється) знаходимо ми вже більше як тисячу років тому. Приміром єврей-подорожній Ельдад га Даній IX в. доволі широко оповідає, що кочові надкавказькі євреї, до яких він дістався, зуть себе коліном Ісахаровим⁴². Вірменські історики IX–X в. підтримують цю легенду про ізраїльські сліди на Кавказі⁴³. Потім європейські

подорожні, один за другим, не переставали записувати ці самі перекази з уст іранських жидів. Між іншим, і один з російських учених діячів-німців Петра І, Гербер (Гдрбер 1728), одвідавши ті місця Кавказу над Каспієм, де жили “горские евреи”, од їхніх рабинів записав переказ, що з палестинської батьківщини вивів їх полонених володар Мосула (асирійської Ніневії, – розуміти треба Салманамара) тай оселив в Азербейджані на Кавказі⁴⁴.

Європейській орієнталістиці довгу пору такі звістки здавалися настільки природними з історичного погляду, що приміром відомий ерудитний сходознавець А. Журден у своїм етнографічно-історичнім, колись дуже й дуже читаним огляді Персії без усяких вагань і застережень писав, мов якусь аксіому⁴⁵, що в Персії серед жидів одрізнати треба нащадків самарянського полону, з десятих колін ізраїльських, од справжніх юдеїв. Зовсім поважно над питанням про долю ізраїльських десятих колін на Кавказі спинялися такі великі учені, як академік Броссе (1870)⁴⁶. Протягом Х–ІХ в. чимало разів наново записувалися ті самі перекази з уст кавказьких “горських євреїв”, і нарешті відомий кавказознавець Всев. Міллер (1892) спробував, навіть добре озброївшись ерудитним науковим апаратом історичних доводів (лінгвістичних у тому числі) довести правдивість єврейсько-татської традиції⁴⁷. Спроба, формою блискуча, в основній своїй історичній суті вийшла абсолютно невдалою, і можна вважати, що більше вже ніхто не схоче робити дальші спроби виводити “горських євреїв” од десятих колін ізраїльських⁴⁸. Все ж погуртований у Всев. Міллера рясний матеріял цікавим зостається, між іншим, через те, що іще раз освітлив незнайомість кавказьких, чи тісніш дагестанських, євреїв з пізніми талмудичними тонкощами-мудрощами юдейської віри. Мабуть такими не вузько догматичними людьми, такими непедагантами в релігії, були вони й тоді, коли в VII в. заснувалася в Надкавказчині і Закавказчині велика хазарська держава – хаканат. З того, що ми пізнаємо од халіфатських географів про найстарішу хазарську столицю Семендер на кавказькому морському березі Каспія та про інші Дагестанські міста⁴⁹, доводиться виснувати, що в Семендері було багато християн і мусульман, але притягав він до себе й кавказьке єврейство, і інші дагестанські городи притягали єврейство мабуть не аби як⁵⁰. А коли тая єврейська релігія, з якою могли од кавказьких євреїв знайомитися хазари, нагадувала собою релігію теперішніх “горських євреїв”, тобто не була така вузько-націоналістична, як у знавців – поклонників талмуда, то це їй живовидячки улекшувало навіть мимовільну пропаганду для себе серед інших народностей, у тому гурті й серед народности хазарської.

В Кериму дуже старовинним осередком юдейської діаспери був Пантікапей (Керч). Тут, як видно з рясної епіграфіки I в. н. е. і д., жидажили погелленізовані, їхньою рідною мовою являлася грецька⁵¹. Іноді до цієї громади, що переселилася сюди своєю волею, для вигідного торгу, може долучилися гурти переселенців зовсім недобровільних; принаймні маємо у св. Цероніма, перекладача латинської Вульгати, примітку до пророка Авдія (§20), звідки виходило б, що до Боспору (Кімерійського, толкують, цебто до Пантікапея) виселив партію юдейських бранців імператор Гадріян, що приборкав повстання бар-Кохби (135) і зітер Єрусалим з лица землі. Замітку одначе толкують по різному⁵². Коли вона справді й незаперечно вказує на насильне переселення певної групи юдеїв до Пантікапея бл. 135 р., то розуміється, можна априорно гадати, що такі юдейські засланці були націоналістами-фанатиками своєї віри і не могли викликати до себе симпатій серед пантікапейців. Тільки ж инша маса юдеїв у Пантікапеї, юдеїв-гілленістів, не виявляла вузької релігійної виключности, і здається, що під їхнім впливом виникли серед тамошніх і сусідніх поганів чималі громади монотеїстів, які попросту, без юдаїстичного націоналізму, шанували “найвищого бога”⁵³. В VII столітті, коли над східним Кримом запанував Хазарський хаканат, Пантікапей, тоді ж такі мабуть збудували теперішню назву Керч, або якусь близьку своїми звуками до “Керч”⁵⁴, не переставав мати юдеїв серед своєї людности⁵⁵. Друге таке місто поблизу Пантікапея з чималою давньою громадою погелленігованих юдеїв, про яку свідчать епіграфічні дані з I в. н. е.⁵⁶, була Анапа (по античному вона звалася інакше) на Таманському півострові, на другому боці Керченської протоки⁵⁷; як настала тут влада хазарів, вона застала в Анапі перевагу людности християнської, а саме православних готів-тетракситів⁵⁸; та навряд щоб ця готська перевага знищила тут усяку вагу юдейського елемента, який у цих місцях, зараз побачимо, аж кишив тоді. Адже якраз од кінця VII-го в. або найпізніш од першої чвертини VIII в. ми маємо дуже промовисту візнтійську звістку про бєзлїч жидів у Фанагорії, що за хазарів почала зватися вже чисто по хазарськи: Тюма-тарха (Тьмутаракань), тобто “тарханство коло (Керченської) протоки”⁵⁹. Теофан Візантієць у своїй історії (кінч. бл. 813 р.) записав під р. 6170 = дл. 680 таку географічну довідку: “На східньому (= Кавказькому) березі Меотійського озера (= Озівського моря), за Фанагорією і тамошніми євреями, живуть же багато інших народностей”⁶⁰; “тамошні євреї” у нього зазначаються на найпершому навіть плані. Очеvidячки десь у цих самих палестинах коло Озівського моря й керченської протоки мусимо ми шукати й спеціально-єврейське торгове місто, або й цілу округу: “**жидівський С м к р ш**” (либонь читати: Самкерч), яке під таким арабським написанням (без зазначених голосівок)

виступає перед нами в географічній арабській праці бл. 903 р., заснованій на матеріялах IX в.⁶¹ Що це за надморське юдейське місто і де точно воно лежало, не знаємо. Може, ім'я "Самкерч" буде достоту те самісіньке, що й просто – "Керч"? Коли б так, то дальших коментарів не треба було б. Але ж може бути (і це швидше), що воно значить не "Керч", а ширше: "Керченщина", область Керчі? Таке пояснення підказується, запевне, не тюрко-хазарською етимологією, а етимологією котроїсь із кавказьких мов⁶². Під широким терміном "Керчинщина" можна було б зрозуміти місто або пункт не обов'язково лиш на кримському березі Керченської протоки коло самої-таки Керчі, бо область "Керчинщина" любісінько могла б обіймати собою й кавказький берег протоки на Таманському (Тмутараканському) півострові⁶³. Живовидячки "жидівський Самкерч" це той самий пункт, близесенько м. Фанагорії (Тмутаракані), либонь навіть надридна її частина, що про нього й візантієць Теофан поч. IX в. згадував як про густо населений євреями: "епі Фанагуріян кай тус екейсе ойкунтас Ебрайус". Давно колись Срезневський (1854) у своїй розвідці "Слѣды давняго знакомства русскихъ съ южной Азіей"⁶⁴ намагався між иншим довести, що "жидівський Смерш" IX в./або, як тоді читали, "Самкуш" (то був спеціально караїмський осередок. Доводи його силувани, натягнені⁶⁵. Але це не значить, що в IX в. караїми в Криму та в Тмутаракані не могли жити. Навпаки, це річ для IX в. цілком можлива. І коли теперішні кримські караїми (всі вони мають рідну мову тюркську) уперто вважають себе за хазарів і всіма силами одмежуюються од племінного поріднення з юдеями-талмудистами, то поважних причин рішуче і безапеляційно одкидати їхню традицію, мовляв не можливу, у нас нема. Антропометричні ж поміри⁶⁶ показують, що серед караїмської людности є не тільки тип семітський, але й виразно несемітський, тюркський.

Надзвичайно зручним, догідним руслом для розповсюдження юдейських віянь у Хазарщині був іще шлях середньо-азійський, тісніш ітільсько-харизмійська караванна путь між хазарами та всією середньою Азією, бо до Харизму (тепер Хіви), на усти Аму-Дар'ї, приходили каравани і з правого берега Аму-Дар'ї (з Самарканда, з Бухари), і з лівого берега (з Бельха, з Мерва); а караванна дорога з ітільської низової Волги до Харизма та назад з Харизма на Волгу – це, знаємо, була найжиттєвіша артерія торгової хазарської держави. Через цю артерію середньо-азійські євреї-комісіонери не могли не одгравати значної ролі в економічному побуті Хазарщини, дарма що природні іранці середньої Азії, самаркандці, бухарці і инші, найпаче ж харизмійці, всі вони, ми бачили, були дуже меткі комерсанти, сами очочи їздити, своєю парсюно, в які найдальші торгіві (ба навіть не тільки торгіві) подорожі⁶⁷. Євреїв у Середній Азії ще й досі є багато, чи то в міжріччі Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї (по давньому в "Мивананнагрі"), чи то з лівого берега Аму-Дар'ї в сусідньому Харасані та афганському Бельхофі. Тут вони скрізь старовинні насільники, давно поіранізовані, і в IX в. дали вони цікаві для філологів зразки своєї ірано-юдейської літератури часто месіяністичного характера⁶⁸; писані вони літерами гебрейськими, але мовою перською⁶⁹. З арабських звісток про середньо-азійське юдейство IX в. надто цікаві тії, що стосуються до Бельхської області, з лівого берега Аму-Дар'ї. Зокрема місто Бельх мало одну браму, що так і звалася "брама юдеїв" (мабуть те, що в Києві "єврейський базар"⁷⁰, а коло теперішнього авганського Меймене було величезне місто, здебільша резиденція обласного правителя, що носила характеристичне ймення "Йогудійє" (= "Жидівщина")⁷¹. Здається, давній переказ запевняв, що і це колонія тих юдеїв, яких вивіз з Єрусалиму Навуходоносор⁷². За наших часів у міжріччі Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї найбільше євреїв сидить у Самарканді та Бухарі; а на устях Аму-Дар'ї, в Хіві (Халізмі) їх тепер уже нема, бо, як пояснили п. Муравйову, "издревле посилівшиієся въ Хивѣ жидаи приняли магомотанскою вѣру"⁷³. А була їх колись як раз у Харизмі безперечно чимала громада. Перська зороастрійська компіляція VIII–IX в.: "Реєстр міст старого Ірана", зачерпнута з матеріалів давнішніх, сасанідських, робить юдеїв аборигенами міста Харизма, трохи чи не засновниками його⁷⁴. Що правда, відповідне пеглевійське речення про Харизм читають і перекладають неоднаково; за одним читанням просто виходить, що забудував м. Харизм "голова юдейської громади", тобто ексіларх юдейської діаспори, а за другим читанням: "Нарсе, єврейчин син". Але і в цьому другому читанні згадка за єврейство полишається. Нарсе – це брат сасанідського шаха Беграма V Гуро (420–438), харасанський намісник⁷⁵. З Харасану робилися за Беграма Гури наскоки на той бік Аму-Дар'ї, до сасанідської держави не приналежній, і справді міг Нарсе на якийсь час захопити Харизм (Хіву)⁷⁶ тай й забудувати місто за допомогою своїх багатих євреїв-своєків; бо рідна мати цього царевича-Сасанідовича жінка шаха Йездигерда I Грішника (399–420) таки була єврейка, дочка голови юдейського кагалу в Ірані. А вже ж, коли – євреї допомагали капіталами своїми забудувати Харизм, то напевне вони саме бажали там оселитися цілою громадою⁷⁷. Є підстава гадати, що рабини ("х а б р и" = вчені книжники) юдейської громади в Харизмі встигли набути собі там (ясно, через економічні причини) іще в перед-мусульманську пору не аби-який державний вплив. Коли араби-завойовники під проводом харасанського намісника в 711 (= 93 мус.) році завойовували для омейядського халіфата Харизм, то тодішній володар –

Харизмшах, через міжособисту боротьбу проти свого брата, сам удався до арабів-мусульман, прохаючи їхньої допомоги, але разом уважав за потрібне порадитися в такій важливій державній справі з підвладними маликами (феодалними князями), хабрами (= юдейськими рабинами?) та дигканами (поміщиками)⁷⁸. Термін “хабр” значить в арабській мові “книжник св. Письма”, і так часом могли зватися навіть декотрі книжні мусульмани (та про них у Харизмі 711 р. нема чого й гадати), могли іноді так зватися й християнські вчені єпископи; але найзвичайні ж термін “хабе” прикладається в арабській мові спеціально до юдейських рабинів, і тільки в такому, а не іншому розумінні ми знаходимо слово “хабр” у святому для мусульман Корані (V, 48; IX, 31, 34). Через те давно вже піднесено тезу (думаємо, справедливу), що Харизмшах, у важливій громадсько-політичній справі, бажав почути поради не тільки од своїх феодалів-поміщиків, бай от представників торгової міської класи – авторитетних юдейських рабинів⁷⁹.

А втім, для вияснення можливих джерел юдейської пропаганди в Хазарщині через середньо-азійське русло – зовсім небагато важить питання, чи велика й сильна була юдейська громада саме-іменно в Харизмі IX в., чи може, – дивовижним винятковим випадком! – у Харизмі не було б навіть ані однісінького єврея? Бо однаково ж, і побіч Харизма, в інших містах середньої Азії по обох боках Аму-Дар’ї жила євреїв безліч, і вони, їздячи в торгових справах Харизмійсько-ітільською караванною дорогою, неминуче являлися серед хазарів численними й аж надто яскравими демонстрантами своєї релігії.

Нарешті й Візантія і західня Європа, з далекої Іспанії починаючи, теж висилала до Хазарщини немало євреїв-купців. Особливо славилися своїми торговими операціями “рагдани” (=шляхознавці), що, по цілому світі гондюючи, всіма мовами світу вміли балакати: чи то по-арабськи й перськи, чи то по-грецьки й латинськи, чи то західно-європейськими мовами, чи то слов’янськими⁸⁰, – то напевне й по-хазарськи тямали. Рагдани виїздили з Іспанії або південної Франції і возили свої товари на схід або морем до Єгипту й далі, або суходолом через середню Європу, а назад до Європи привозили далекі екзотичні товари, втім числі із всесвітньої торгової хазарської біржі в Ітілі на устах Волги. Цих світових торгових гостей, євреїв-“шляхознавців”, повинна була Хазарщина шанувати чи не краще як інших.

С пізніша, дуже плутана й яскраво неймовірна звістка з X в. (у араба Масудія 944 р.), з якої виходило б, ніби ще декількома десятиліттями перед Костянтиновою хазарською місією юдейська релігія в Хазарщині зробилася навіть аж державною. Звістка тая, сама по собі мимохідь і побіжно кинута, недбало зредагована, з усіма історичними даними розбіжна, читається так: “В хазарській столиці Ітілі людність – мусульманська, християнська, юдейська й поганська. Що до юдейства, то до нього належить цар (малик), його близьке коло і одноплемінні з ним хазари. Цар хазарський навернувся до юдейської віри тоді, коли (багдадським) халіфом був Гарун ар-Рашід (786–809). А вже ж (тепер) долкчилися до нього (=до гурту хазарського царя) ті євреї, котрі прибули до нього з усіх мусульманських земель та з краю румійців (візантійців), і це – тому, що цар румійців Роман (Лекапен, 919–944) за наших часів у 332 (=944) році опільно перегнав євреїв, у його царстві суших, на християнську віру”⁸¹. Якщо в цьому Масудієвому оповіданні є хоч зерно історичної правди для IX в.⁸², то, беручи на увагу хитке значіння арабського слова “малик” (воно може значити і “цар”, і “васальний царик, чи князь”, і попросту вельможа феодал), ми, це найбільше, ще якось сміли б гадати, що за Гарун-ар-Рашідових часів перейшов на юдейство якийсь провінціальний хазарський васал – “малик”, скажемо в Надкавказчині коло Семендера, чи що, а Масудій притулив звістку про що подію VIII–IX в. до хазарського царя (=воєводи) в Ітілі. Направду ж, про державність юдейства в столиці Ітілі X в. не дозволяють нам навіть подумати всі інші історично-географічні джерела. Та навіть і не історик (за те енциклопедист і знавець релігій) Джахиз, що народивсь безперечно за Гаруна ар-Рашіда, а помер 869 р., пишучи трактат: “Полемика проти християн”, цілком прозоро роз’єднує державну віру хазарів і віру євреїв, як щось зовсім неоднакове й різне⁸³. Знов же, з абсолютною точністю Джахиз зазначає: серед причин, за для яких люди шанують християн вище од євреїв, є й тая, що християни мають царів (а царів юдейської віри значить, нема)⁸⁴. Безперечно, що в 860-их рр. владці кола Хазарщини адептами юдейської ще не були і допіру задумувалися про її духовну вартість і політичну придатність⁸⁵.

Найбільше сили серед хазарів, після їхньої національної релігії поганської показувало доти християнство.

Відколи?

Само собою ясно, що абсолютно ніякої ваги немає вказівка апокрифічних Діяннів св. апостолів Андрія та Бартоломея, ніби вже й апостол Андрій їздив морем проповідувати христову віру в країні “казаренів” (вар. “кадаренів”), що жили десь чи не коло Чорного моря (себто мабуть коло Боспора Кимерійського?)⁸⁶, дарма що й за перших часів християнства могли там жити коли не спеціально хазари, то принаймні якісь тюрки (ще з Геродотових часів?). Але в початках VI століття маємо ми діло вже з путящими історичними документальними свідоцтвами. Місіонерська проповідь

агванського єпископа Кардуста VI в. та енергійна проповідь агвансько-вірменського єп. Ізраїля VII в., може, ще й геть-небагато придбала adeptів для христової віри серед хазарів, навіть серед городської людності⁸⁷, а все ж їхня проповідницька діяльність важлива була хоч би тим, що дала хазарам писані переклади найпотрібніших священно-християнських книг їхньою рідною мовою (очевидячки, євангеліє, опракос, псалтир, ектенії, треби, щоденні молитви), і тим способом запроваджено було в церквах на Хазарщині богослужбову одправу по-хазарськи. В VIII та IX вв. це була вже звичайна річ. Про це свідчить і житіє Костянтина Філософа (розд. XVI). Коли йому в Венеції італійське духовництво заявляло, що перекладати святе письмо можна тільки на три мови: гебрійську, грецьку та латинську, то Костянтин звернув увагу тих “триязычників” на інші народи, які мають святе письмо й богослуження кожен у своїй мові. – «Ось вони, – казав він: – вірмени, перси, абхазі, івери (грузини), сагдейці (= алани-осети), готи, авари, “тоурси”⁸⁸, х а з а р и, араби, єгиптяни, сирійці і багато інших»⁸⁹. Хазарів він тут назвав, і не міг не назвати, бо, – сам побувавши в хазарській державі, Костянтин повинен був здобути як найточніші дані і про християнсько-хазарське святе письмо, і про християнсько-хазарську церковну одправу “своімь языкомь”.

Можна, либонь не помиляючись, гадати, що о с о б л и в о с п р и я т л и в о ю порою для енергійної християнської пропаганди серед природних хазарів було VIII століття, коли, попри велику політичне неприязнь Хазарщини та Візантії, зарозом настановилися тісні родоцькі відносини між династіями обох великих держав, хазарсько-ханською та візантійсько-імператорською. Ми ж пам’ятаємо, що й імператор Юстиніян II Рінотмет бл. 704 р. одружився з хазарською царівною Теодорою, і вона перейшла на віру свого чоловіка; а вже ж як-найтісніша династична близькість закріпилася між династіями після того, коли імператор Лев III Ісаврянин в 731 р. висватав для свого сина Костянтина Копроніма дочку хазарського хакана Ірину, і вона визначила себе своїм сугубим православ’ям. В третій четвертині VIII в. навіть прозвання того імператора, що сидів на царгородському престолі (з 775 р.), було Лев IX Хазарин. Натурально, що такі хазарсько-візантійські взаїмовідносини підтримували пошану для християнства серед найвищих хазарських клас, і прозелітизм серед тих верстов міг бути чималий. – Але ж і само по собі, навіть без тих династичних хазарсько-візантійських впливів VIII в, християнство вже й перед VIII в. велику політичну силу становило в хазарській державі аопросту через те, що воно являлося вірою не тільки якоїсь меншости наверхнених природних хазарів, ба й офіційною, гієрархічною вірою багатьох інших народів, п і д д а н и х х а з а р а м.

Ще в кінці VII в. (або трохи пізніше) вірменська географія псевдо-Мойсея Хоренського зазначає, що цілком християнська країна – то Таврійський півострів⁹⁰.

На першому місці слід згадати г р е к і в - в і з а н т і й ц і в у Криму. Жили в Криму, як знаємо, і зовсім незалежні од хазарів представники візантійського християнства; такими в Криму були тоді х е р с о н е с ц і. Не піддані вони були хазарам, однак їхнього культурного та релігійного впливу сусідні хазари теж не могли не зазнавати. Що правда, дуже великим християнським добродіям християни-херсонесці не виблискували. Коли наш Начальний Літописець⁹¹ казав загалом навіть геть про всіх греків: “суть бо греци льстиви даже и до сег дня”, то сами греки VIII–IX в. казали з-осібна про своїх земляків-херсонесців: “Народ лукавий тії херсоняки (Херсакаес) та й досі тугі на віру; брехуни вони; а хиляються туди, куд вітер віє (псев-стай кай панті а не мої перифероменой⁹² Костянтин Порфирородний в розд. 53 (ст. 206 рос) наводить приказку: “Лихо тому, хто повірить херсонському громадянинуві”. Але державна могутність візантійської імперії була в очах варварів така велична, що й державна візантійська віра, незалежно од особистих прикмет її носіїв однаково викликала пошану. Не дурно ж і відоміі нам хазарські послі 860 р., прохаючи імператора Михайла III прислати їм християнського місіонера, мотивували, як сказано, своє бажання тим, що, мовляв, “ви – візантійці народ великий, і од бога володієте царством”⁹³. Та “херсоняки” – херсоняками, а знов же й таких греків, котрі перебували в б е з п о с е р е д н ь о м у п і д д а н с т і в у хазарів, житло в Криму дуже й дуже багато. Це ми знаємо і з церковних візантійських істориків VIII–IX в., і з такої житійної літератури, як приміром, житіє єп. Івана Готського VIII в, або єп. Стефана Согдейського (Сурожського) теж VIII в. і з інших; і нарешті про безліч грецької людности в хазарській частині надбережного Криму нам і досі не перестає нагадувати наука – археологія своїми раз-у-раз одкопуваними надгробками з християнсько-грецькими написами тих часів.

Другим значим християнським народом у Хазарщині (значним не через своє число, а через свою повагу) були православні германці - г о т и, що в південному Криму мали свій національний і церковний осередок, у замку Доросі над Айтодорською долиною, а на Кавказі, під ім’ям готів-тетракситів, зосереджувалися в надозівській Тмутараканщині; “Тмутаракань – це, як знаємо, явно хазарське ім’я “Таматаракань”) – “тархан протоки”, – керчинської, ім’я, що греки писали його попереду не-погано: “Т ю м а т а р х а”, рівночасно переробили й на “Таматарха”, нарешті навіть на “та Метарха”⁹⁴. Першого єпископа надіслав у Таматарху готам на їхнє прохання, ще імператор Юстиніян I Великий у VI столітті⁹⁵, бо, довідавшись, що єпископа здобула собі сусідня

Абхазія, готи-тетраксити забажали й собі такої честі⁹⁶.

Поруч германців-готів у Тмутараканщині сиділи германці-скандинави, що звалися руси (нормани). Християни були з тих піратів-розбійників, натурально аж надто слабенькі, а все ж ми маємо свідчення тодішнього арабського географа ибн-Хордадбега IX в. “Руси, приїздячи до Багдаду, мовляють, що вони християни, а через те виплачують і обов’язкове для християн подушне (джизйє)”⁹⁷. Окремих своїх церков, де б відбувалася отправа норманською “руською” мовою, тмутараканські руси певне не мали: задовольнялися, мабуть, коли справді їх тягло до християнства, зрозумілою для них християнською одправою братнього, германського народу – готів; все ж і ті розбійнікувати руси якось збільшували християнські впливи й настрої на Хазарщині.

Безмірно кращі християни були осети-аланці, що так само, як і готи, жили і в хазарському південному Криму і в хазарській Надкавказчині (в Осетії)⁹⁸.

У Криму місто Сугдея (Сурож, Судак) з єпископською катедрою мало і грецьку, і живовидячки – аланську паству, бо в житії Стефана Сурожського VIII в. ми читаємо, що духівництво в Сурожі повинно було вдаватися до двох мов, і грецький єпископ у своїх проповідях користувався толковниками, “иже оба языка добръ вѣдяху”⁹⁹.

Думаємо, що ті натійні “оба языка” треба найшвидше розуміти як грецький та аланський¹⁰⁰.

Християнами були в Хазарщині напевне й кубанські булгари, принаймні частина їх – оногури. Про це свідчить уже цитований у нас цікавий список архієрейських катедр (таксіс рокаедріас) або єпархій царгородського престолу, часів іконоборства, значить віку десь-так VIII-го¹⁰¹. В нім християнські єпископи Хазарщини являються об’єднаними під духовною владою митрополита готського. Готський митрополит мав, як знаємо, свою владичу катедру в Доросі, а підвладні йому були семеро і кримських, і некримських далеких єпископій. Троє з назв тих єпископій нагадують нам про ті народності, які колись у V–VI вв. одгравали чималу політичну ролю: Гунни, Хоціри, Оногури. Оногури ж це напевно булгари.

А от хосціри – то ціі аж надто приводять на згадку тих чорноморських, і кримських акацірів, що над ними гуннський цар Аттила в серед. V в. поставив царем сина свого Елляка. До речі сказати, пізніша приписка на тому ресстрові єпархій VIII в. зазначає¹⁰², що хоцірська єпархія була в Криму – поблизу: “ту Харасіу ен легаей той маврон найрон (= маврон нерон)”, себ то знаходилася “поблизу Кара-су або Чорної води”; тепер там маємо південно-кримське татарське місто Карасу-базар, а сама р. Карасу вливається в Салгир, що на ній стоїть Симферопіль.

До речі нагадати. Інші чотири єпископії, які в хазарських краях були тоді підвладні готському митрополитові, носять титули міст: Тюматарха, Астіль, Ретег, Хуала. Про Таматарху (Тмутаракань); як про єпископію готську ще Юстиніанової епохи VI віку, вище була мова. Де лежав Ретег, не відомо. Хуала (вона ж “Кабала-Хазари”) – в Закавказчині; якщо документ стосується, скажемо, до серед. VIII в., то доведеться думати, що хазарська людність м. Кабали, навіть переставим перебувати під володінням хазарського хакана, а перейшовши під володіння Халіфатське, все ще якусь пору не переставала мати духовний зв’язок з усіма іншими християнськими єпископами Хазарщини¹⁰³. Астіль – це вже ніщо інше, як Атіль або Ігіль, славна надволзька столиця Хазарського хакана і воєводи бека¹⁰⁴.

Зібравши разом усе, що давно в цьому спискові єпархій VIII в., ми для VIII-го та для VIII–IX в. здобуємо доволі імпазантну картину неабиякого гієрархічного розповсюдження християнської віри по цілій хазарській землі. До того ж деякі інші звістки з VIII–IX в. іще раз стверджують давніш відомий факт, що в склад пастви тих сімох єпископій увіходили не тільки чужі народи, хазарам лиш піддані, ба й найщиріші расові хазари, і то з родовитих вельмож – князів, тарханів. От, із Житія Стефана Сурожського кінця VIII в. ми довідуємося, що над Сугдеею (Суражем) князував тоді тархан Георгій (у слов’янський обробці Юрій); вже ж навіть ім’я його “Георгій” показує, що цей вельможний хазарин був християнин, а в Житті й виразно додано, що отой князь Юрій-тархан князував, як бог наказував (“по закону Божию правяше власть свою”) і слухався св. Стефана.¹⁰⁵ Або от археологічний факт. В Теодосії-Кафі знайдено і до музею здано, надгробок безперечного хазарина, не з простих, що помер 819 р., і зветься він в епітафійному написі: “Раб божий Магган”¹⁰⁶. Та й у Житті Костянтина Філософа, в розділах, присвячених його хазарській місії є ось яке оповідання: саме тоді, як Костянтин жив у Херсоні (861), підступив до одного з близьких до Херсона християнських міст хазарський воєвода з військом для облоги (мабуть це була якась кара за неслухняність), але Костянтин пішов до хазарського того генерала; заспокоїв його гнів, і цей високий хазарський достойник пообіцяв охреститися...¹⁰⁷

У¹⁰⁸

Серед отакого співжиття різних релігій у Хазарщині з перевагою ненастирливого поганства в головній масі хазарського народу вироблялася не тільки обопільна релігійна терпимість, ба

навіть с и н к р е т и з м, нахил зливати всі релігії в одну.

У географа ибн-Росте (бл. 903 р.) читаємо, що з Азер-нарсе, один з хазарських васальних царів чи князів IX в. (велике його володіння тяглося на північ од Дербенда коло Каспійського моря там, де Семендер) визначав одразу в с і т р и релігії. Коли надходила п'ятниця, то той цар – каже ибн-Росте за своїм джерелом IX в. – молився з мусульманами; надходила субота – він молився з юдеями; в неділю молився з християнами. Всякому, хто до його було вдасться, цар Азернарсе одказує: “Кожна з цих релігій закликає всіх вірувати так, як вірує вона, тай запевняє, що правда в її руках, а все, що поза нею, то – неправда. Я ж, додержуючися всіх релігій, через те пізнав правду всіх релігій”¹⁰⁹. Гардізій XI в. (а він вичерпує старі джерела) поширює отаку троїсту віру геть на всіх підданців царя Азер-нарсе: “Людність цього краю додержується трьох вір, – в п'ятницю вони йдуть до мусульман молитися в їхньому соборному мечеті, в суботу – моляться з юдеями, в неділю йдуть до церкви до християн і одслужують їхню одправу”¹¹⁰. Здається, що й усі хазари IX віку, міркували більш-менш так, як оцей васальний цар або піддани йому люди. В Житії Костянтина Філософа хазарські верхи в Ітілі не надто далекі од того переконання, що визнавав Азер-нарсе у своїй надкавказькій країні коло Семендера. Одміна полягала хіба в тім, що Азер-нарсе у своїй релігійній філософії виходив з основи мусульманської, а в надволзькій столиці вагалися найбільше над тим, чи юдейську віру, чи християнську треба класти в підвалину істини.

ЯК ГОТУВАВСЯ КОСТЯНТИН ФІЛОСОФ, У КРИМУ (860–861) СИДЯЧИ, ДО ПОДОРОЖІ В ХАКАНОВУ СТОЛИЦЮ. ХАЗАРСЬКЕ ПИСЬМО. ПРИЇЗД ДО ІТІЛЮ. ДИСПУТ В ІТІЛІ – І ХАНОВЕ ПРИХИДЛЯ ДО ХРИСТІАНСТВА

Скільки часу довелося прожити Костянтинові Філософові у Херсонесі, доки він зовсім підготувався до своєї грядущої місії в Хазарській столиці, про це в його житті точно не сказано нічого. Напевне прожив він у Херсонесі і кінець 860-го р. і чи не цілий 861-й рік. Чого він баривсь у Херсонесі і не їхав до хакана, це ясно. Паннонське житіє (розд. VIII) сповідає, що він у Херсонесі сидячи, студіював г е б р е й с ь к у м о в у біблію, і то не тільки в тексті юдейському, ба й у саморянському, і підкреслює великі його лінгвістичні здібності. Але натурально, що виражаючися їхати на полеміку до хазарів у їхнє столичне гніздо, треба було місіонерові завчитися хоч трохи мови х а з а р с ь к о ї.

Може бути, хазарську мову він ще й перед подорожжю трохи знав? – В Житії нічого не сказано, щоб Костянтин Філософ, хоч який був з нього лінгвіст, тямив таки по-хазарськи і давніш, ще як жив у Царгороді. Думається одначе, й тоді з Царгороді трошки розуміти по хазарському не було б для нього “філософа” щось дивовижне. Була ж у Царгороді, в імператорських палатах, хазарська гвардія¹¹¹, а коли повірити мусульманському джерелу IX в., то було тієї хазарської гвардії чи варті тисяч може аж з п'ятеро¹¹².

Отож трохи наламитися в хазарській мові спромігся Костянтин Філософ ще навіть перед подорожжю у Царгороді, аби була добра воля. Знов же здогадуватися можна, що він з д и т я ч и х л і т м і г трохи познайомитися з мовою близькою до хазарської, а саме з дунайсько-болгарською, бо в слов'янській Солуні (Салоніка), де Костянтин з Методієм вирости і де з дитячих літ добре засвоїли мову слов'янську¹¹³, мабуть, можна було іноді почути і якогось захожого тюрко-болгарина з гурту тих завойовників, що літ тому двісті підбили під свою руку (одноплемінну з людністю слов'янської Солуні) наддунайську Слов'янщину і ще не всі встигли послов'янитися. А в тім це все лише голі здогади. Натурально тільки, що в Херсонесі р. 961 перебуваючи та до близької хазарської місії готуючися, в и п а д а л о Костянтинові постудіювати і мову хазарську, якщо він її доти, бува, зовсім не знав.

В т. зв. “італійському” (=латинському) переказі, що автором мав би бути еп. Гавдерік IX в., виразнісінько сказано, що Костянтин х а з а р с ь к у м о в у таки в и в ч а в¹¹⁴. Сказано, по суті, що це й у “паннонському” (= слов'янському) Житії, тільки ж там сказано такими висловами, які багатьох дослідників – не орієнталістів збивали та й наводили на неправдиві здогади. Костянтинове Житіє говорить, що Костянтин у Херсонесі (861 р.) живши, “обрѣте тоу еуангели є и алтирь р о у с ь к ы м и письмены писано и человек обрѣте глагол ша то бесѣдо и бесѣдова съ намъ и, сил рѣчи приимѣ, св и бесѣдѣ приклада различна письмена, гласъна, и съгласъна, и къ богу молитв твор, въскорѣ нач тѣ чьсти и съказати, и мѣнози с моу дивлѣх, бога хвал ще”¹¹⁵. Коротше сказати: знайшовши в Херсонесі євангелію і псалтир “роуськими письмены писано”, Костянтин вивчив мову тих письмен поперед усього усно, з живої бесіди, а потім вивчивсь, як слід, читати і самі тії письмена, важенькі для читання аж усі люди дивувалися. Звичайно¹¹⁶ толкують це місце в Житії так, що тії “руські” письмена були готські. Кримські готи – ці сиділи поблизу Херсонеса, а на Кавказі, коло готської Тмутаракані, жили й руси, тобто нормани¹¹⁷.

Германці-готи, нагадують нам історично-філологічні толковники Кост-го Житія, – мали переклад священних християнських книг на свою германську мову ще з IV ст.; а германці – руси, гоські сусіди в Тмутаракані¹¹⁸, наскільки не вони були в IX в. християни, користувалися напевне готовим готським святим письмом, а через те про готський переклад євангелії та псалтирі можна було в Херсонесі IX в. сказати, що вони були “руськими письменами писані”. Отаке звичайне пояснення для згаданого уступу в Паннонському житті св. Костянтин.

Та чи правдиве воно?

Ми ж бо маємо документальні східні свідчення, які дозволяють гадати, що під “р у с ь к и м и” письменами в Херсонесі IX віку люди розуміли письмена х а з а р ь к і, і переклад християнських книг, писаний тими письменами, був х а з а р ь к и й.

Чи міг це бути той самий переклад і ті самі письмена, що їх придумав бл. 520 р. агванський єпископ-місіонер Кардуст? Він бо, як пам’ятаємо, вишовши з Агвані на християнську проповідь серед тих “гуннів” (хазарів-сабарів), котрі жили коло Каспійської брами, придумав для їхньої мови потрібний алфавет і зладив тим алфаветом священні переклади. Форма хазарських письмен в Кардуста нагадувала собою, думати можна, алфabetи вірменський та агванський VI в., тісніш те, що ми звели – старовірменське уставне письмо, або нарешті заголовні літери навіть теперешнього письма у вірмен. Цим письмом писані хазарські переклади могли, звісно, діставатися і в кримську Хазарію. Навряд, однак, щоб саме їх, вірмено-агвано-хазарські уставні букви VI в. через щось люди називали “руськими” письменами. Можна б, правда, висунути, задля них, слабенький здогад, що те Кардуствоє письмо ніби нагадувало собою скандинавські “руни” і, через таку схожість, могли б назватися і “рунським” (=рунічним) і “руським” (тобто норманським)¹¹⁹. Тільки ж і це навряд, бо Кардустові “руни” (раз вони скидалися на вірменські, а це річ неминуча) віддавали всякий г о л о с н и й з в у к. Тимчасом у нас є вказівка, що “р у с ь к и м” письмо звалося осібне х а з а р ь к е письмо зовсім інакшого характеру, б е з г о л о с н и х літер. Перський письменник XII в. Фехреддін Мерверрудій у своїй історично-генеологічній праці, складеній на підставі давніших авторів, багато говорить у передньому слові про всякі племена тюрків, каже й про вживані в них письмена, і між іншим торкається й хазарів. Згадавши попередю про алфавет согдійський та тогузгузький, що вживаються в Туркестані і пишуться од правої руки на-ліво, Мерверрудій – це вже про хазарів – додає (ст. 46–10): “Х а з а р и теж мають алфавет (хемм), що вишов з алфabetу р у с і в. Одна народність візантійців (таифе ез Рум)¹²⁰, що живе коло них (= хазарів), пише тим письмом; їх візантійці звать “русамі”¹²¹. Пишуть вони од лівої руки на право; букви не звязуються одна за одною; усіх букв тільки двадцять одна. Тії букви – такі: а, б, дж (або “Г”), д, [пропущено. – Ред.], [пропущено. – Ред.], з, х, т, й, к, л, м, н, с, г, ф, к (задненебінне), р, ш, т, ө. Більшина тих хазарів, що вживають цього письма, то євреї¹²². Само собою ясно, що Мерверрудій цю звістку наводячи, виписав її з якогось давнішого письменника, десь так IX–X в. (бо в XII в. хазарської держави вже не було). Так отже з Мерверрудія видно, що те хазарське письмо, яке звалося “руським”, писалося з-ліва на право, – значить воно належало до типу греко-римського (тобто справді й до русо-норманського, або й готського), а не до східного, не до якогось семітського, чи що. Але разом з тим ми бачимо, що в цьому “русько”-хазарському письмі не було літер для голосних, вокальних звуків¹²³, а були в ньому самісінькі літери приголосні, консонати. Пояснити це треба тим міркуванням, що греко-латинська чи “руська” (норманська) азбука, яку переробили для своєї мови хазари (чи не за єврейською допомогою?), однак не давала собою потрібних знаків для багатьох хазарських голосних звуків, таких як от приміром: ы, о, и, глухе а, то що, і тому хазари, не придумуючи для них нові букви, попросту п і д р о з у м і в а л и в читанні ті свої голосні звуки при тій чи інчій написаній букві приголосній. (Це ж така система і в єврейській азбуці, і в сирській, і в арабській).

Безперечно саме отакою “руською” азбукою, позбавленою голосних букв, і були писані, в хазарській мові, оте євангеліє та псалтир, що їх знайшов у Криму св. Костянтин. Це стверджується й цілим контекстом Паннонського житія св. Костянтин, сказано там, знайшов у Херсонесі й “чловѣка, глаголюща тою бесѣдою” (= хазарською) і “бесѣдова съ нимъ” (= вивчав од нього мову через практичну усну балачку). А як зовсім опанував він із живої практики тую мову (“силу рѣчи примъ”), то “своей бесѣдѣ прикладая различная письменна, гласная и согласная въ спорѣ начать части и сѣказовати” – тобто знаючи вже хазарську мову практично з усної “бесѣды”, пркладав (пристосував) до свого практичного знаття хазарської “бесѣды” написані хазарські тексти, де для “гласныхъ и согласныхъ” звуків була неоднакова система письма (бо “гласні” ж здебільша й не писалися) і незабаром почав добре читати й вимовляти невокалізовані (ми б сказали й “неогласовані”) хазарські тексти. – “И мнози ся ему дивлѣаху, бога хваляще”, – навчально додає Житіє. Бо й справді було чого людям дивуватися: вивчитися читати неогласовані східні тексти – річ дуже й дуже нелегка, це кожен орієнталіст аж надто добре знає із власної тяжкої практики.

Вивчивши в Херсонесі хазарську мову гаразд, як через “бесѣдование” з чоловіком, “глаголющимъ того бесѣдою”, так і через хазарські священні переклади, писані “руськими”

письменами, св. Костянтин зживився нарешті поїхати на місіонерську проповідь до Хазарщини. Він у Херсонесі (Севостополі) сів на корабель, поплив на Озівське море (“Меотское озеро”), а звідти вже суходолом поїхав до Дербенда (“Каспийская врата Кавказских горь”). Порт Дербенд на Каспійському морі належав тоді арабському халіфатові, не хазарам, а щоб дістатися до хазарської столиці на Волзі Костянтиніві Філософові неминуче було знову сісти на корабель. Про цей морський переїзд Житіє зокрема не згадує, а попросту ми бачимо з дальшого викладу, що місіонер щасливо прибув до Ітілю і одразу вступив в “преніє о вѣрѣ».

Проти мусульман йому не довелося в Ітілі дуже багато полемізувати, бо як видно з Житія, і хазарських хакан, і його “пръвий свѣтъникъ” (воевода – бег), і багато присутніх слухачів не мали надмірної симпатії до ісламу¹²⁴.

Проти ж кого мусів він провадити сильні й довгі “пърения”, так це тільки про т и ю д е ї в. Житіє оповідає, що Костянтин кінець-кінцем блискуче позбирав усі їхні доводи й закиди проти християнства, доладу цитуючи їхню ж таки старозавітню біблію. І хазарський хакан і його “начальнии мужи” заявили місіонерам, що він дав їм “некънижньѣи чади” таку, як мед, насолоду словами святих книг¹²⁵. Що ж до “пръвааго свѣтъника” – то, це ми вже читали, – він сконстатував, що Костянтин мусульманську гординю перекинув геть за Волгу, мов непотрібний мотлох, а юдейську гординю хоч так рішуче не впорав, але ж і на “свѣтъникову” думку все таки “на землю низврѣже”. Хакан написав і імператорові ввічливого листа, що він звелів хазарам хреститися, всім своєю волею, сподіваючись згодом і сам це зробити¹²⁶, і нехай імператор пам’ятає, що хазари то друзі й приятелі імператорові, “готови на слоужбу твою, яко же потрѣдуєши”.

Одпустили хазари Костянтина до дому з великою честью. Тільки вже поїхав він не морем, не поплив на халіфатський порт – Дербент, де міг сподіватися пімсти й кривди од розлютованих мусульман, а попростував до Криму суходолу, солончаковими степами. Нарешті діставсь до Херсонесу, а звідти повернув до Царгороду. Вшанували його у Царгороді¹²⁷.

“Житіє” не приховує того факту, що практичні наслідки од Костянтинової хазарської місії вийшли зовсім невеликі, не такі, як була б надія. Воно точно зазначає¹²⁸, що після Костянтинової проповіді охрестилося поганських хазарів не більше, як двісті чоловіка, “до дѣвою сѣтоу чди”; а щоб охрестилися давні вперті юдаїсти – на те в “Житії” ми навіть натяку не знайдемо. Найважливішим придбанням для христової віри був сам хакан хазарський. Він, це вже не з “Житія”, а з джерел арабських видно¹²⁹, не на вітер писав імператорові свої слова про охрещення – що й він сподівається “доспѣти того же”. Справді бо, хазарського хакана з його близькими людьми, інакше сказати – імениту тюркську династію Хазарщини, араби мали за християн більш-менш до 880-их рр., або ще й трохи пізніш. Можна, правда, арабську звістку критично в дечому обмежити, можна б підозрівати пересаду або непорозуміння. Можна б, приміром, здогадуватися, що формально, в купілі, хакан не охрестивсь, а лише велика тая пошана, яку вчинив він офіційно закликаному християнському місіонерові Костянтиніві Філософові в 861 р. могла бути витолкована в тодішньому мусульманському світі, як формальний перехід самого хакана на християнську релігію. Та навіть отак-о обмеживши арабське свідчення, маємо все ж факт, що для арабів хазарський династ 2-ої половини IX в. здавався за чистого християнина (Про воеводу-бега вони цього не кажуть).

РАДІСНІ НАСТРОЇ В ЦАРГОРОДІ 860-их рр. З ПРИВОДУ ДАЛЬШОЇ ШАСЛИВОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ: ОХРЕЩЕННЯ МОРАВІЙ, БОЛГАРІЙ /865/, РУСІВ-ГРАБІЖНИКІВ, НЕСПОДІВАНА НОВИНА ПРО ЗАПАНУВАННЯ ЮДЕЙСТВА СЕРЕД ПЕВНИХ КІЛ ХАЗАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Скоро-но Костянтин Філософ повернув з Хазарщини до Царгороду і зазнав пошану за успіх своєї місії серед хазарської династії, йому з його братом Методієм довелося поїхати на іншу місіонерську проповідь – до Моравії. Наслідки були щасливі: і моравський князь Ростислав і його народ охрестилися (863)¹³⁰. За прикладом князівства моравського пішла Болгарія: на вернувшись до християнства народ із своїм князем Борисом (865), – подія, яка на думку тодішнього царгородського патріарха Фотія сталася аж надто несподівано (адоксос), мов яке чудо¹³¹. Неменшим чудом божим було для патріарха Фотія очевидячки й те, що тоді ж таки перейшов на християнство ще один народ (далеко не весь, правда) політично дуже й дуже інтересний для хазарів. Це були руси, здається, що отаборилися на Дніпрі. Візантійські літописці, а за ними й наш Начальний (XI в.) кажуть, що десь-так у початку 860-их років (може в середині, в 865 р.) руси підпливли на човнах до Царгороду і облягли цю візантійську столицю, але, чи тому, що їх човни покровом божої матері потопила буря¹³², чи через якусь іншу стихійну причину¹³³, руси покинули облогу й, котрі ще залишилися живі, од візантійської столиці одпливли; та того мало – вони з візантійцями так добре порозумілися, між инчим – “через щедрі імператорські дари – золота й срібла й шовкових убраннів”¹³⁴, що навіть забажали охреститися й поробилися, як пише Фотій¹³⁵, “горловими й ревними християнами”. Наш Початковий літопис (XI в.) вважає, що ці руси, одігнані покровом

божої матері од Царгорода, то були київські князі-варяги (нормани) Аскольд і Дір¹³⁶. Київ до 862 р. був належав хазарам, але оці двоє норманів, покинувши новгородську північ і свого володаря, нормана-князя Рурика, що 862 р. запанував над новгородцями й сусідніми фіннами, прибули до Києва й одібрали цеє місто од хазарів (тільки ж лівобережної Чернігівщини та інших хазарських підданих слов'янських земель вони не зачепили), і ото вже з Києва, повідає наш літописець, Аскольд і Дір були вирушили на Царгород згаданим походом, що привів їх, кінець кінцем, до християнської віри. Хто б вони одначе були, тіі руси 860-их р., на сучасників справив велике вражіння їхній перехід на християнство, і це найкраще висловив патріарх Фотій у своїм окружнім посланні 866 р. “Не тільки болгари проміняли нечестивість на христову віру, ба це зробила й т. зв. Русь, той народ, що над іншими всіма аж надто вславився своєю жорстокістю й лютовбийствами. І загорілися вони такою ревністю та прихильністю до християнської віри, що прийняли до себе (з Царгороду) єпископа та пастиря, та й з великою ширістю й ревністю пригорнулися до християнських обрядів”. – “Наш Царгород – пише Фотій у своїм посланні 866 р. – це тепер наче висока гора, звідки скрізь виливаються джерела православної віри та й по всіх краях розбігаються чисті потоки побожності”.

І от, одночасно з такими тріумфально-радісними для християнського серця звістками 866-их рр., розійшлася в західній Європі інакша, аж надто сенсаційна, чутка, що привезли її з Ітілю найпердше мабуть чи не подорожні купці: про тріумф ю д е й с ь к о ї віри в Х а з а р щ и н і, і то десь за якихсь літ троє після блискучої, наукової й біблійно-цитатної полеміки християнського місіонера – переможця Костянтина Філософа, що він її перевів 861 р. проти юдеїв в Ітілі. Нехай собі хазарський хакан з деякою найближчою до нього частиною тюрко-хазарської верхівки вагавсь-хитавсь поміж рідним поганством, християнством, по части й юдейством що довгенько (гадаємо, принаймні до 880-их рр.) все ж серед іншої верстки хазарських верховодів, певне опозиційних хаканові, взяло гору юдейство зараз таки по Костянтиновому од'їзді. Видко, що ті самі євреї в Ітілі, не богослови, а світові купці-комісіонери, які проти Костянтина Філософа біблійними цитатами по вченому не здолали, держали в кишені свої доводи, – доводи геть інакші, не книжні, але для певних хазарських міродатних кіл значно реальніші й сильніші од біблійного цитування.

Несподівану таку новину про таку раптову зміну настроїв у Хазарщині ми читаємо в одного тодішнього латинського письменника-богослова, який, кажучи про занепад віри поганської, констатує, що “в землі Гога та Магога найсильніший народ газари перейшов на юдейську віру і обривавсь”. Із слів того західно-європейського письменника виразно виходить, що він, справедливо чи не справедливо – це річ інша, вважав перехід “газарського” народу на юдейську віру навіть за масовий. Писав він безперечно бл. 865 р. Це можна висувати з того факту, що він тут таки згадав і за охрещення булгарів, а воно сталося саме 865 р., принаймні тоді охрестивсь булгарський хан Борис¹³⁷.

ХАКАНОВІ ВАГАННЯ СУПРОТИ ЮДЕЙСТВА НАВІТЬ ПІСЛЯ 865 р: З ПЕРЕХИЛОМ НА БІК ХРИСТІЯНСТВА. ПОЛІТИЧНА ХАКАНОВА БЕЗСИЛІСТЬ – І ЗМІЦНЕННЯ ВОЄДИНОЇ ВНУТРІШНЬО-ДЕРЖАВНОЇ СИЛИ ЧЕРЕЗ ВІЙСЬКОВУ БОРОТЬБУ ПРОТИ НАДВІРНИХ ВОРОГІВ (РУСІВ, ПЕЧЕНІГІВ). 880-их АБО 890-их рр. НА ЮДЕЙСТВО МУСИТЬ ПЕРЕЙТИ Й ХАКАН

Тільки ж тая західно-європейська поголоска показалася значно перебільшена. Юдейський тріумф бл. 865 р. в Ітілі ще не був повний. Побіч простих людей-хазарів, що своєю старої віри не кидалися сильно вагалася, як ми бачили, й х а к а н с ь к а д и н а с т і я.

Що хазарський хакан із своїм домом так скоро на юдейську віру сам не навернувсь офіційно, це, як вище була згадка, ми знаємо найбільше з мусульманських джерел. Найвиразніше оповідання – теє, що нам зберіг вищезгадуваний географ Аль-Бакрій XI в., свої дані зачерпнувши з джерел IX–X в. І ото у Аль-Бакрія ми читаємо, що хазарський цар (= хакан), от поганства одкинувшись і ніяк не зважуючися одразу перейти на юдейську віру, визнавав із своїми близькими людьми християнство (танассара)¹³⁸; чи він і в християнській купелі охрестивсь, або може, тільки своїми симпатіями належав до християн, цього (як ми мали вже нагоду підкреслити) вияснити не можна. Навряд чи ми помилимося, коли вважатимем що тими своїми християнськими симпатіями і неохотою до юдейства хакан, інстинктом самоохорони, намагавсь так-сяк одмежувати себе од свого насильника вже поюдаїзованого воеводи.

Воеводи-бекові ці хаканові вагання, розуміється, були не до мислі. А політичні зовнішні обставини складалися тоді, після 860-их рр., для Хазарщини так що не хто, як воевода-бек, аж надто смів почувати свою неабияку вагу й силу в державі.

В 860-х рр; як ми почасті й бачили, почалася сильна загроза з заходу, од північних норманів-русів. Великий річний шлях од скандинавської Балтики й Ладоги до Дніпровових устів зробивсь територією норманської руської держави або двох держав: Рурика на новгородській

півночі та Аскольда й Діра в Київі. На півночі – за панування Рурикових варягів передвіщало для Хазарщини майбутню, ранішу або пізнішу, але неминучу, небезпеку навіть Волзькому торговому шляхові. А на півдні – такий близький для хазарів Київ, відомий і візантійцям під тюрко-хазарським ім'ям Сонбад-Таш (Σαυβατάς) вславлене легендою місто трьох байкових хазарських братів Кия, Щека та Хорива, – цей Київ одразу в и д е р с я вкупі з іншою сусідньою (дуже культурною) полянською Наддніпрянщиною з-під хазарської сюзеренної й податкової зверхности: за нашим літописом Аскольд і Дір видерли Київ од Хазарів в 862 році¹³⁹.

За яких літ десятеро, десь-так у 870-их рр., котрісь руси, невідомо чи Київські Аскольда з Діром, чи ближчі до хазарів надозівські, тмутараканські (це ймовірніш), учинили шкідливий для хазарського регулярного торгу м о р с ь к и й п о х і д на південні береги К а с п і й с ь к о г о м о р я на табаристанський порт Абескун. Табаристанський історик не переказує нам широких подробиць цього піратського руського походу 870 рр.¹⁴⁰, але з того, що ми знаємо про дальші руські походи на Каспійське море (вже Х в.)¹⁴¹, справа для нас ясна і в 870-их рр. руси своїми лодьями піднімалися з Озівського моря через устя р. Дону вгору по ріці (отже неодмінно пливли коло хазарської твердині Саркела), доки допливали до неширокого Дінсько-Волзького водорозділу до “волоку”. Тут вони переволочували свої легкі лоді тим недовгим суходолом з дінського русла в русло волзьке¹⁴², спускалися вниз Волгою до хазарської столиці Ітіля, що лежала на самих устях Волги над Каспієм, і сміливо линули морем на грабіж південних каспійських берегів. В 720-их рр. їхня маршрута, безперечно, була оця сама. Для хазарів цей піратський руський похід показувався живовидячки аж надто прикрий, бо був спрямований проти тих дружній хазарам надкаспійських мусульманських країв, звідки припливали до столиці – Ітіля бажані й любі торгові гості і з своїми товарами, і по ітільські товари; а мусульманська колонія в Ітілі бувала величенька¹⁴³. Не менша прикрість та таки й дійсна небезпека відчувалася – бачити попереду коло Саркела, далі коло столичного Ітіля хоробру, на все готову озброєну руську флотилію. Повстати ж піратам-русам якусь перепону Хазарщина не мала спромоги: у неї не було путящої військової державної флоти, і воеводіні вояки не звикли до флотської справи¹⁴⁴.

Довелося воеводі, хоча-чи-нехотячи, вільно випустити руські лоді з Ітіля на море, напевне ще дозволивши їм і харчів на Ітільському базарі закупити. Нема чого й додавати, що воевода мусів весь час пильно тримати своє хазарське військо в повній бойовій готовності, доки руські заволоки крутилися коло Ітіля, і не без тривоги чекати їхнього повороту з морської експедиції. Повернутися, правда, тим піратам-русам 80-их рр. уже не довелося: всіх їх у Табаристані, зустрівши своїм військом, понищів енергійний князь адід Хасан син Зейда (864–884)¹⁴⁵.

В початку 880-их рр. небезпека для хазарів од Руси, цим разом безперечно Русі київської, погіршала через те, що до тодішні дві нормансько-руські держави новгородська та київська обернулися в одну: Руриків Новгородський наступник князь О л е г в и щ и й, підпливши з своїм добре прихованим варязьким військом до Київ, відступно вбив Аскольда й Діра та й запанував на київською землею (882). Зараз таки Олег заволодів на дніпровому лівобережжі країнами чернігівських с і в е р я н т а р а д и м и ч і в (884–885), що досі вірно платили своім сюзеренам – хазарам данину, невелику – можна при нагоді завважити¹⁴⁶ та ще й на тіверців і улучів коло Чорного моря¹⁴⁷ Землю вятчів. на р. Оці та сусідній Волзі Олег одначе не зваживсь потурбувати, і вона ще літ на вісімдесят залишилася за хазарами (Лавр. літ., л. 37): певне Олег довідався, що хазарський воевода наладнався там до путящої збройної відсічі. Про боротьбу Олега Віщого проти хазарів широка російська публіка, літ тому буде вже сто засвоєє з дитячих років дуже неправдиву картину, намальовану в Пушкіновій “Пѣсни о Вѣщемъ Олегѣ”, що її всі діти завчають на пам'ять із хрестоматій і ще на школярських лавках: “Как нынѣ собирается вѣщій Олегъ о т м с т и т ь неразумным хазарамъ; ихъ села и нивы за б у й н ы й н а б ъ г ѣ обречь онъ мечамъ и пожарамъ”. Неісторична тут і кінцівка: Олег абсолютно не міг “обречь мечамъ и пожарамъ” хазарські села та ниви (хіба що поплондрував – попалив хати та лани чистісіньких слов'ян Сіверщини та землі радимичів або тіверсько-улучівської Наддніпрянщини коло Чорного моря): Олег – бо не дійшов до х а з а р с ь к и х сіл та нив, чи то коло Ітіля над волзьким Каспієм, чи то в Надкавказчині, чи то над Озівським морем, скажемо коло Саркела на низовому Доні. Аве ж іще гірше антиісторичним виходить Пушкінове фантазування про якийсь хазарський буйний набѣг на Олегову Русь. Літопис про це не каже, і справедливо не каже. Професійні охоронці супокою на комерційних караванних шляхах, миролюбиві й розумні (а не “неразумні”) хазари далекі були од звички робити кудись “буйные набѣги”, грабіжницькі наскоки. Пушкін своєю поетичною фантазією напевно поплутав висококультурних хазарів з хижими степовими кочовиками, – такими як печеніги.

А п е ч е н і г и (бажнаки, беджнеки) справд таки за Олегових часів спинилися на степовій Україні. До тієї пори мали вони Азіатські кочовища між ріками Волгою та Яіком (Уралом); на південь од їх кочовищ була Хазарщина, а на схід – кочували гузи, звичано вірні помічники хазарів в охороні торгових караванів, що ходили між Харизмом (Хівую) та хазарським Ітелем¹⁴⁸. Печеніги

були для хазарів аж надто неспокійними сусідами. В 880-тих рр., може навіть на припочатку десятиліття, хазари й гузи захтіли були спільними силами приборкати чи покарати хижаків, ясно – за їхні наскоки на торгові каравани, – і вступили на печенізьку територію. Розбиті в боях, печеніги, безперечно на велику й прикру несподіванку для хазарів покинули свої заволзькі кочовища, цілою ордою переправилися через Волгу на її європейський берег, та й, наче ураган, посунулися далі, по чорноморських степах, люто витісняючи звідти мадярів, що сиділи там, з осередком у Леведії, вже скількись десятиріччів і з хазарами ладнали. Мадяри мусіли швидче податися на захід, у середню Європу, там де тепер їхній “мадярський край” (Мадяр орсаг) – Угорщина; де які відламки мадярів могли знати цю країну ще й перед печенізьким находом. Зовсім точної дати для міграційних подій ми не маємо. Добре проінформований імператор Костянтин Порфирородний, що писав свою книгу “Про народи” в 948 р. тут каже зовсім невиразно, лиш приблизно, що хазари в спілці з гузами вигнали печенігів (не на втіху собі, розуміється) за Волгу років 50–65 перед ним; виходило б, бл. 893 р. Але чернець Регіон Прумський у своїх “Літописах” зазначає під 889 р., що мадяри (генс Гунгарорум), під натиском випертих із своєї батьківщини печенігів (“печінатів”) покинули того вісімсот вісімдесят дев’ятого року болотяну Дінську низовину¹⁴⁹. Видко, що печенізька еміграція припадає на 880-ті роки, в крайньому разі нехай на перші роки десятиліття, не раніш одначе¹⁵⁰. Даліше обставини показали, що новітні насельники степової України, печеніги тії, явилися значно страшнішим і небезпечнішим елементом для караванного руху й колонізації, чи східньо-слов’янської чи хозарської, ніж коли були мадяри, бо з мадярами, кінець-кінцем, настановився більше-менше терпимий модус вівенді, надто для Хазарщини через її вигнанців “каварів”. Проти ж печенігів, відколи вони в степовій Україні розташувалися, і Київська Русь і хазари однаково мусіли перебувати раз у-раз на варті. З ибн-Росте, що писав бл. 903 р., ми знаємо (Хвольс. вид., ст. 18); що хазари мусіли ходити походами на неспокійних хижаків -печенігів ш о р о к у: всі багатші хазари повинні були тоді постачати для війська воєводи ішд стільки кінних ратників, скільки дозволяли кожному його прибутки.

Неважко зміркувати, що серед усяких таких політичних військових загроз воєвода-бег (“іша”) мав цілковиту спромогу тримати державну владу в Хазарщині аж надто твердою рукою і з хаканом не церемонитися.

До якої лялькової безсилості зміг він допровадити хакана, це ми докладно знаємо з цікавих, аж мальовничих повідомлень арабських письменників почтку Х в., навіть з перших таки 900-их рр. Можемо бути певні, що їхня картина підходить однаковісінко вже й до останніх десятиріччів ІХ в., для років, скажемо, 890-их або й 880-их. От, у ибн-Росте, бл. 903 р., ми виразно читасмо, що верховний цар у хазарів (“альмалик аль-азам” – по арабськи, а по хазарськи – “Хазар хакан(ы)”) тільки на ймення зветься володарем над хазарами, а дійсна влада – у воєводи іша, бо тільки іша керує державою і командує військом на нікого не вважаючи, нікого над собою старшого не знаючи¹⁵¹. У ибн-Фадлана (922) бачимо, що висока хаканова особа не переставала вважатися за священну, тільки ж тая священність фактично геть одрізає “великого хакана” од світу. Бо от, увіходити до великого хакана не має права ніхто окрім воєводи та ще двох людей ніби з священно-убожними функціями. Посидіти з людьми, побалакати з ними – це для хакана річ непристойна, неможлива. Поїхати прогулятися має змогу хакан разів троє на рік, але й тоді з ніким він не розмовляє, а весь стрічний народ мусит перед свої “великим хаканом” припадати лицем до землі і не підводити на нього очей. Навіть хаканові жінки (а вони – з васальних царівен) живуть не в купі з своїм чоловіком, не в кумпанії з ним. Забажає хакан, щоб йому привели котрусь його дружину – харемний доглядач (хадим) її негайно приведе, але сам стає на варті коло дверей опочівальні; скоро хакан жінку одпустить, хадим заразсінько одводить її назад до харему, а коло хакана не залишає¹⁵².

Зробивши з колишнього “великого хакана” святу мовчазну ляльку, повновладний воєвода-бех без надто великих труднощів міг кінець-кінцем приневолити хакана й до того, щоб той откинувсь од своїх християнських симпатій і перейшов на воєводину віру, на юдейство. Оповідання збережене у аль-Бакрія ХІ в., переказує нам, здається, більше-менше офіційну хазарську версію про те, як ця справа сталася. Хакан (уже не той мабуть, котрий слухав християнське “п’єрєние о в’єр’є Костянтина Філософа з юдеями 861 р., а хіба його син) “порадившийся” з одним із своїх мерзбанів, тобто воєвод (натяк на воєводу-бега і на його напосідання?), урядив нове привселюдне “п’єрєние о в’єр’є, але цим разом уже таке, що на ньому єврейський полеміст-рабин вийшов сильнішим у своїх доводах, ніж недотепний християнський єпископ. – “Ти віруєш, що біблія істина?” – лукаво спитав єврей у єпископа. – “А вже ж істина”, – одказав той. “Біблія про Ісуса Христа нічого не знає”, – заявив тоді єврей, – “А ти сам казав, що вона істина”. Єпископ не зміг на це нічого сказати до пуття. І отоді хазарський цар (=хакан), що вже давно, – переказує чужі слова арабські історик, – встиг набратися сумнівів проти християнства, откинувсь от християнської віри і став юдеєм¹⁵³. Оповідання – виразно анекдотичне, з неприхованою юдаїстичною тенденцією¹⁵⁴, тільки ж і серед

анеклотичности в нім залишився незатушкований слід того (цілком натурального) факту, що хакан на юдейську віру перейшов, делікатно сказати, за “порадою” одного з своїх меробанів (воєводів), а коли не так делікатно сказати – то під натиском свого головного воєводи-бега.

Року для цього пам’ятного “п’рення” Бакарій не подав. Все ж деякі арабські вказівки на дату знайдуться: сталось це або наприкінці IX в., або, коли передше, то десь-так у 880-их рр. Тут нам пособляє порівняння між текстом географа ибн-Ходадбега IX в. і позичиним з нього текстом географа ибн-аль-Факига Гамаданського бл. 903 р. Те, що ми читаємо у ибн-Хардадбега (пис. 846) про хазарську столицю над Волгою (ст. 154), слов-в-слово збігається з такою самою заміткою у ибн-аль-Факига (ст. 298), але у ибн-Хардадбега нічого про хазарське юдейство нема, а у ибн-аль-Факига після уступу, дословно взятого з ибн-Хардадбега, є д о д а т о к: “Хазари – всі вони юдеї, а зробилися юдеями не д а в н о, – ва инна-ма говвидом мин карібін”¹⁵⁵. “Недавно перед 903 роками” – це значить може або бл. 900 р., або в 890-их рр. Але справу ускладняє ось яке міркування. Тая редакція, в якій ми знаємо географію ибн-Хардадбега (с 846 р.) то є I-ша редакція його писання; а була щея друга редакція, яка до нас не дійшла, а її дописав ибн-Хардадбег уже бл. 885-го року¹⁵⁶. Постає підозріння, що фразу “хазари зробилися юдеями недавно” міг ибн-аль-Факиг не сам од себе дописати в 903 р., а взяти її готову вже, з повної II-ї редакції ибн-Хардадбега, де вона, хто знає, чи не була вже написана. Коли б це підозріння можна було чимось довести (бо поки що, воно безпорадно висить у повітрі), то довелось б думати, що перехід великого хакана на юдейство отбувся не “недавно перед 903-им р.”, а “недавно перед 885-им роком”. Як ми вже бачили 880-ті роки стали для Хазарщини роками великої е к о н о м і ч н о ї кризи. Ми бачили, що новий київський князь варяг Олег Віщій одтягав од Хазарщини дві великі васальні її провінції, з яких хазарам ішла регулярна данина – землю Сіверян (Чернігівщину з Полтавщиною), та землю Родимичів (у басейні р. Сожа) і намагався одібрати ще й городи тіверців і улучів коло Дністра над Чорним морем, важливі вузли хазарського караванного шляху. А разом з тим саме ж у 880-их рр., як знаємо, розіллється стрімким потоком по степовій Україні хижі орди грабіжників-печенігів, загрожуючи своїм хижацтвом самому існуванню торгового степового шляху з хазарського Ітіля на Дунай, приневолюючи слов’янську людність степової України кидати свої осади тай тікати геть до середньої, не степової Наддніпрянщини. Доводилося хазарській владі подумати про жвавіше використання інших, не таких небезпечних торгових доріг, хоч би вони були й довші та кружні, прим. через хазарсько піддану землю волзько-окських вятчів Польщу, Чехію, середню Європу та й геть до Франції та Іспанії.

Торговими діячами цього маршрута являлися – ми вже бачили це – особливо єврейські купці “р а г д а н и” (= “шляхознавці”), що вміли балакати всіма потрібними мовами: арабсько-андалуською, еспанською, латинською, грецькою, середньо-європейськими мовами, слов’янськими, напевне розбирали й по-хазарськи¹⁵⁷.

В важливому для хазарів караванному торзі із сходом, через Харизм (Хіву) величезну ролью грали інші євреї, спритні середньоазійці¹⁵⁸ і ото ж у тяжких хазарських обставинах 880-их рр. дуже було б доречі транзитно-комерційній Хазарщині як – найближча фінансова допомога і од євреїв -рагданів і од інших, міжнародних комерсантів, комісіонерів, банкірів. Перехід хакана з християнської на юдейську віру, яка для воєводи і так була вже своя, виходив би дуже імпозантним, новим, приятельським жестом на адресу єврейських фінансистів, та заразом являвся б ще й видимим символом одноцільності і монолітності державної влади в Хазарщині. От чому в 880-их рр. він був би зовсім натуральний¹⁵⁹.

До друку підготували

О.Б. Бубенок,

О.О. Хамрай,

В.В. Черноіваненко

¹ Баязорій “Завоювання”, ст. Франц перклад “Істоаре де ля Жеоржіе” Бросе, т. I, 1849, ст. 266–268.

² Точніш: Ш а м х о р. Місто лежить з правого боку р. Кури, не дуже далеко од Ганджі (“Елизаветполя” в російськїм переіменуванні”). “Два фарсахи од Гянджі каже географ-перс Казвіній, англ. видан ст. Випіску з Казвінія давно вже опублікував І. Березин: “Путешествіе по Дагестану”, I, додаток, ст. 12.

³ Балазорій: “Завоювання країв”, араб. ст. 213, рос. Жузе, ст. 14.

⁴ Франц. перекл. Бросе I, ст. 268: к’ільс’антандаїт авек лес Хазарс, сес компатротес.

⁵ Якубій: Історія, т. II, Ляйден 1883, ст. 598–599.

⁶ а Бартольдї: “Прикаспій” 35 каже: 852. Чому?

⁷ Здається, що під волдарем “слов’ян н” можна розуміти царя волзьких болгарів Ибн-Фадлан (р. 921) зве його як раз царем слов’ян. Якут: Словник, стаття “Булгар”, ст. [пропущено. – *Ред.*]. Виписка є і в Гаркавого: “Извѣстія”.

⁸ Якубій і називає його: Мохаммед ибн-Халид ибн-Йезід ибн-Маз’яд аш-Шей-Баній.

⁹ Масудій: “Золоті луги”, т. II. (Пар. 1894, ст. 12.)

¹⁰ Подив. Маркварт 24. Енциклопедія, II, 1004.

¹¹ Пор. ибн-Росте (903 р.), ст. 140/ у вид Хвольсона, ст. 18, § 6.

¹² Із арабських свідчень прим. з ибн-Хардадбега бли 846 р, ст. 154 ми знаємо, що мито було не зовсім і мале; десятий видерток; а в своїй цілокупності воно давало державі таки чималу суму прибутку. Тут потім наведемо цифри.

¹³ Ибн-Росте, ст. 140/ у вид. Я. Хвольсона, ст. 18, § 5.

¹⁴ Може, навіть роками двома раніш, як думав був акад. Г. Васильевский. Та дуже обстоювати таку дату нема потреби і підстави.

¹⁵ Див. Паннонське житіє Константина Філософа, розд. VIII. Ми користуємося тим текстом, що в купі з українським перекладом видав акад. П. Лавров у своїй книзі “Кирило і Методій у давньому слов’янському письменстві” (К., 1928), див. ст. 258 слов. = ст. 253 українська.

¹⁶ А саме розд. VIII–XIII (вид. Лаврова) ст. 251 і д.

¹⁷ Рік 861 дається нам “Словом про знайдення мощів св. Климента папи римського”, п. 13 “Слова” Ми знаємо, що Костянтин тії мощі знайшов у Херсоні 30-го січня 861 р.

¹⁸ Див. прим. у ибн-Фодлана в Якутовому словнику, т. II, ст. 437.

¹⁹ Див. Мойсей Каганкатвацій “Исторія Агвань”, рос., ст. 200–201.

²⁰ Культ священних дерев широко був і є відомий скрізь на Кавказі, та й поза Кавказом.

²¹ “ Книга земельного податку” ибн-Кодами (Ляйд. 1889, ст. 259) виразно зазначає, що хазарський кордон (ходд) кінчається коло самого Харизму.

²² Якубій IX в., ляйд. вид. 1892, ст. 278. Істахрій (ляйд. вид. 1870) ст. 304. Істахрій називає й інші продукти, що на них багатий був Харизм, але бавовняні та шерстяні вироби підкреслює він як найважливішу експортову статтю. Найширшу картину товарового багатства, яке йшло через Харизм, дав Макжисій X в. (ляйд. вид. 1906, ст. 323–326), і його опис часто перекладався, часом за поширене, коментоване переповідання (Хвольсо: ибн-Даста 1869, ст. 181 і д., Г. Якоб: Гандельсартікель, Берл. 1891, часом дословно – у де Гуе “Дас альте Бетт дес оксус” (Ляйд. 1875), у Бартольда в дисертації “Туркестань”/Спб. 1900, ст. 245–246, але важливі виправки на ст. 526 після ознайомлення з працею Г. Якоба.

²³ Отак, через Бухару й Харизм, їздило на Волгу з Багдаду й те місіонерське посольство 921 р., що його описав ибн-Фадлан (збережений географічним словником Якута XIII в.). Узагалі ж про шляхи з Харизма, як вузлового пункта, див. Якубій IX в., ст. 278 (тут лиш побіжно); Істахрій ст. 299; ибн-Хавкаль, ст. 350.

²⁴ Так іздили, риміром, руси, ибн-Хардад бег IX в., ст. 154, араб. = ст. 115–116. Франц пор. ибн-аль Факиг, 271.

²⁵ Порівн. характеристики для людей Харизма у Істахрія, ст. 304–305, ибн-Хавкаля ст. 354–55, Моккадасія ст. 248 і д., ст. 324–325.

²⁶ Ибн-Фадланг у Якутовій статті: “Харизм”, т. II, ст. 484–485: “І своєю мовою (особливо харазмійським наріччям) і своєю натурою харазмійці найгрубіші з людей, та й балакають вони так, наче жаби кумкають (російський переклад ибн-Фадланової замітки про Харизм – бар. В Розена в “Зап. Вост. Отдѣл.”, т. XV (1903), ст. 56–58; а по німецьки переклав її Вюстенфельд іще в 1864 р. у “Цейтдер Дойтш. Морг. Гез. ч. т. 18, ст. 481–83). Якут обороняє харизмійську вдачу: “Будь-що-будь харизмійці люди освічені, тверді в коранському правознавстві, дотепні, б а г а т і ї”, але Якут писав трома стами років пізніш од ибн-Фадлана.

²⁷ Моккадасій (Ляйд. 1906), ст. 287–288. Видавець де Гуе дав німецький переклад цього уступу з Моккадасі в своїй розвідці: “Дас альте Бетт дес Оксус” (Ляйд. 1875); див. ст. 102. Мій переклад трохи вільніший.

²⁸ Джахиз: Китаб аль-бохаля (= Книга про скупих), вид. фан-Флатен (Ляйд. 1900), ст. 19. Цю саму жартовливу анекдоту про особливу натуру мервських півнів можна коротше прочитати в андалуській антології. “Икд” IX–X в. в розділі про скупих. Див. каірське вид. 1293=1876, т. III, ст. 321.

²⁹ Ця епіграма в останньому відділі “Коллійат” Садія. І перський її текст, і російський переклад є в дисертації І. Холмогорова про Садія (Казань 1865) ст. 142.

³⁰ По новогрецьки це виходить лаконічніш: “Ехіс гроса – ехіс глосся; ехіс флорія – ехіс є(є) оріа”.

³¹ Ибн-Фадлен у словнику Якута, т. II, ст. 438: 4; ибн-Хавкаль, ст. 281 (є в Караулова, ст. 113).

³² Див. прим. у ибн-Хавкаля, ст. 281.

- ³³ З ибн-Росте, з ибн-Фадлана, з Масудія і ин.
- ³⁴ Ибн-Фадлан II, 437: 5.
- ³⁵ Масудій, пар. вид., II, ст. 12.
- ³⁶ Ибн-Фадлан, т. II, ст. 439: 23.
- ³⁷ Див. ибн-Росте, вид. де-Гусе, ст. [пропущено. – Ред.], вид. Д. Хвольсона з рос. пер. Спб. 1869, ст. 17.
- ³⁸ Може бути, це хазарська вимова для арабського слова, що форма його однини буде “аль-харис” (= охоронець, гвардієць).
- ³⁹ Масудій, т. II, париж. вид., ст. 10–11.
- ⁴⁰ Житіє, розд. XI, 279 слов., ст. 269 укр.
- ⁴¹ З Масудія ми знаємо (звістка, правда, пізніша, що бег жив у хахановому палаці).
- ⁴² Ця коротенька, побільше байкова подорож Ельдада га-Данія, публікувалася часто. З російським перекладом і толкуванням надрукував її А. Гаркавий у 17-му томі “Трудовъ Восточного Отдѣленія” (Спб. 1874), як початок розвідки: “Сказанія єврейських писателей о хазарахъ”. Про перебування Ельдадове у коліна Ісахарова, яке кочує по горах коло моря на межі Персії та Медії”, див. ст. 277–279.
- ⁴³ Підроблена не пізніш IX в. історія. Вірменщини т.зв. Мойсея Хоренського повідає, що коло Арарата жили “євреї першого полону”, отже з царства Ізраїльського. Див. кн. II, 65 (ст. 112–113 рос. переклада Н. Еміна. М. 1893, ст. 112–113). Відомо, яким оракулом для вірмен зробилася ця фальсифікація. Не може бути сумнівів, що псевдо-Мойсей Хоренський переробив відповідний уступ із Фавста Візантійського V в., кн. IV, 55 (франц. пер. в збірці вірмен. істориків Лянглуа, I, ст. 274); той розділ у Фавста не надто підтримує ізраїльську традицію, але він цікавий повіданнями за дуже велике число єврейських колоній у Вірменщині.
- ⁴⁴ Ф. Міллер (Мюллер): Зампюнг руссішер Гешіхте, Спб. 1732–1765, т. IV, ст. 146.
- ⁴⁵ Ам. Журддн: Ля Перс. Т. I (Париж 1814), ст. 41.
- ⁴⁶ М. Броссе: Дукс гісторієнс Арменієнс (Спб. 1870), ст. 221–222, у коментарі до § 18 історії Ухтомеса Едеського X в.
- ⁴⁷ Всев. Миллеръ: Матеріали для изученія єврейско-татского языка. Введение (отут історія), тексти и словарь. Спб. 1892.
- ⁴⁸ Пам’ятаю, на дебатах “Восточной Комиссии Моск. Археол. Общ-ва” Всев. Міллер рубом поставив питання перед відомим семітологом М. Нікольським: “Но куда же исчезли целые десять колен переселенніе за Ефрат?!” – “Куда?!” – здивувався Нікольский: “да безследно растворились в масе соседних народностей! Как же можно в этом сомневаться!” Відповідь була надто категорична, але вона висловила той настрій, який про це питання непохитно держиться серед спеціалістів семітологів.
- ⁴⁹ Звістки – з X в., але кидають світло на IX вік.
- ⁵⁰ Див. Істахрій, ст. 222; ибн-Ховкаль, ст. 282; Мокаддасій, ст. 361. Пор. у ибн-Росте, ст. 147–148.
- ⁵¹ Найповніш зібрано епіграфічний матеріал у цінній праці В. Латышева. Инскрипціонес орд сентентріополіс Понті Евкеїні. Спб. 1886–1901, і в інших його виданнях, Греко-юдейський напис 81 р н.с. (т. II, 53), показує нам цілу громаду погелленізованих жидів у Пантікапеї, з їхньою синагогою.
- ⁵² Див. прим. у Ф. Бруна: Черноморье, т. II, Од. 80 г., с. 308.
- ⁵³ Про це див. розвідку Е. Шюрера: Діє Юден ім Боспора пішен Райхе унд діе Геноссеншафтен дер “себоменой еон гюпсістон” ебенда-зельбст – в “Зітцунгеберіхте” берл. Академії Наук 1897.
- ⁵⁴ В перській географії: “Ходудальале м” 983 р. трапляється назва “Керз” (л. 38а: 5), але не спеціально для міста, а в сполученні: “дерйа і Керз” = “Керзенське море” (мова йде про Чорне море). Під цією назвою “Керз” любісінько може ховатися “Керч”, хоч видавець географії (В. Бартольд, у вступі, Лнгр., 1930, ст. 23), не заперечуючи факта, що Керч у дальших мусульманських письменників справді зветься “Керз”, бажав би для терміна “керзенське море” в географії 983 р. підшукати інше пояснення. В написі тмутораканського кн. Гліба 1068 р., про широчінь замерзлої керченської протоки зустрічаємо для Керчі руську назву “Кърчевъ”, а за “ч” написано: “Глѣбъ князь мѣрилъ море по леду, – от (ъ) тьмутороканя до Кърчева 14.000 сажень”. “Див. И. Срезневський: Древние памятники русского письма и языка”, I-ше вид. Спб. 1863, ст. 15: 2-ге вид. Спб. 1882 ст. 24. – Звичайна османська вимова, скільки я міг спостерігати, є “Керш” (не звуком “ч” і не звуком “з”).
- ⁵⁵ Див. археол. дані, зазначені у Ф. Бруна: Черноморье, т. II (Од. 1880) ст. 310. Тепер матеріал збільшивсь.
- ⁵⁶ Вони теж увійшли в видання Латышева, а відомі були задовго перед тим, прим. напис 42 р. н 9 (Брун, II, ст. 261).

⁵⁷ Не під назвою “Анапа” (бо вона пізніша) це місто повинно ідентифікуватися з одним із міст області Синдики, зазначених у Страбона в кн. XI, 2, §§ 10–11. Найбільше підходила б Гергіппія.

⁵⁸ Про це – нижче (за Прокопієм VI в.).

⁵⁹ Про етимологію цього ймення див. у нас ст. [пропущено. – *Ред.*]. Візантійці потім так-сяк погеллінізували цю назву, надаючи їй форму: Таматарха, навіть Таметарха.

⁶⁰ Теофан, вид. де Боор, ст. 357; рос. перекл. Оболенського (М. 1890), ст. 262. По грецьки: епі фанагуріан кай тус екейсе ойкуптас Ебрайус (Місце зацитоване по грецьки повною цитатою у Маркварта: “Штайфшогє”, ст. 163).

⁶¹ Див. географа ибн-аль-Факига Гамаданського, лядд.вид., ст. 271; нім. перекл. повної цитати – у Маркварта, ст. 351. По арабськи пишеться: “С м к р ш а л ь Й а г у д”, що можна вільно прочитати ще й “Смкрс” (коли без точок); а букви “ч” арабський алфавет не має. У псевдо-хазарському листуванні, підробленому в кінці XI в., фігурує для цього ймення буква “цде” = “ц”: написано: “Смкрц” (Див. вид. П. Коковцова: Еврейсько-хазарская переписка”, Лнгр. 1932, ст. 31: 19 герб. текст ст. 102 рос. перекл): тут-таки, поруч, ім’я Керчі написано “Крц”. Оця габрейська “ц” натякає на живу вимову “Самкерч”.

⁶² З етимологічного погляду початкове “Са-м” найкраще пояснялося б через граматичні закони мови картвельської (грузинської), бо в ній приросток “са” і “сам” якраз служать для формування ширших топографічних назв (аналогічно до нашої кінцівки – “ина”, “щина”). Надати єврейській окрузі коло керченської протоки ім’я “Сам-керч” (= Керчевщина) могли б, скажемо, ті жваві купці з берегової чорноморської Грузії (Імеретії, Мингрелії), котрі припливали сюди із західно-грузинських портів так само легко могли б пустити в хід назву “Самкерч” ще ближчій сусіди, абхази, що для них за культурно-літературну мову правила грузинська. Полишаю тим лінгвістам, котрі спеціалізувалися на північній групі кавказьких мов (з черкеською в тім числі), вяснити питання: може і в тих мовах існує граматичне формування для назв місцевостей через початковий приросток “сам”.

⁶³ Видавець серії арабських географів де Гує у своїй латинській нотатці до арабського тексту ибн-аль-Факига Гамаданського (Лядд. 1885, ст. 270) шляхом інших міркувань, попроти через топографічну аналізу ибн-аль-Фокигового тексту прийшов до такого самого висновку: “Урбс ін пенінсула Таман йакуіссе відетур”. Такий погляд тепер може вважатися за загально встановлений. Прим. П.К. Коковцов у своєму виданні “Еврейско-хазарской переписки” (Лнгр. 1932) теж висловлюється: “Именем Смкрц обозначается повидимому Тмуторакань” (ст. 118).

⁶⁴ Уміщена Срезневського стаття в “Вѣстникѣ Импер. Русск. Геогр. Общества”, т. X (1845), кн. 2, ст. 49–68.

⁶⁵ Срезневський за допомогою орієнталіста Казембека заміняв неправдиво прочитане “Самкуш” на перське слово “сіяг”-гуш” = “чорновухий”; а “чорновухими”, наскільки пам’ятав Казимбек, декотрі теперішні перси (кавказькі?) зуть караїмів.

⁶⁶ Їхя й сам перекладав серед караїмів, хоч дуже несистематично і випадково. Більше цікавився цією справою антрополог А. З. Носів.

⁶⁷ До того, що у нас сказано вище про метких комерсантів-харизмійців (ст. [пропущено. – *Ред.*]), додати варто Істахрієву увагу (ст. 304): “Нема в Харасані скільки небудь великого міста, де не біло б великої громади приїзжих харизмійців”, а безпосередньо перед тим Істахрій каже: “Вони народ найрухливіший, найголінніший до подорожування”. Цю харизмійців рухливість, з похвалою, підносить Мокаддасій, ст. 284.

⁶⁸ Пророкування виразно доходять до часів халіфа Мимуна (813–833).

⁶⁹ Див. в моїй “Історії Персії”, т. I, вып. 2 (М. 1914), ст. 190. В українській обробці (ще не надрукованій) про це персько-юдейське письменство сказано більше.

⁷⁰ Мокаддасій, ст. 302 (а всіх брам було семеро: одна звалася “брама індійців”, тобто “індійський базар”).

⁷¹ Істахрій, ст. 270–271; ибн-Хавкаль ст. 321–322; Макаддасій, ст. 298.

⁷² Якут: Географічний словник, т. IV (Лпц) 186 ст. 10–45.

⁷³ Н. Муравьев: Путешествіє въ Туркестанъ М. 1822, т. II, ст. 30.

⁷⁴ З французьким перекладом опублікував того пеглевійського реєстра міс Е. Блоше: ліст жеографік дес віллес де л “Іран” у єгипто-асиріологічному “Рекейль де тровокс”, т. XVII (1895). З англійським перекладом видали те писаннячко (воно зовсім мале) вчені парси Миночигрджі та Моді.

⁷⁵ Про Нарсесове намісникування в Харасані – Табарій (пом. 923), сер. III, 865 (нім. переклад Нельдеке 1879, ст. 103).

⁷⁶ Про ці наскоки на Харзм Беграм-гурового часу – Табарій III, ст. 866 (нім. Нельдеке, ст. 105). І середнеазієць Бейгекій XI в. у своїй історії, в замітці “зикр-и Хваризм” (калькутт. вид. 1862

ст. 834), покликаючися на “Книги про діяння перських царів”, переказує в характері твердо встановленого факта (“мотеббем”), що один воєвода-родич шаха Беграма Гуро (ім’я “Нарсе” проминено) заволодів Харизмом і “цей переказ треба вважати за правдивий”, “в ін хедіс раст бе-даренд”. Мабудь саме про все оповідала сасанідська (загублена) книга: “Беграм Гур і Нарсе”, зазн. в бібліогр. “фи ристі”, ст. 305: 12.

⁷⁷ Так звичайно толкують відповідний усту пеглевійського “Реєстру міст” спеціаліст-дослідники того писання. Див. Дж. Дармстетер: а) Текстес пеглвєіс релатіфе о жюдаїсм – в 19-му томі “Ревю дез етюдес жю івес” (1889); б) Ля реїне Згасиан Догт – в “Актес” VIII-го міжнароднього конгресу орієнталістів 1889 р., т. III – Л. Грай: Теджюс ін пагялві літератор – в I-му томі (Пар. 1905) теж “Актес” XIV-го міжнароднього орієнталістичного конгресу. До них прилучивсь К. Иностранцев у своїй статі: “О домусульманской культурѣ хивинского оазиса” в “Журн. Мин. Нар. Пр.” 1911, февраль; див. у нього ст. 211–212 Нестійні заперечення у В. Бартольда: “История культурной жизни Туркистана” (Лнгр. 1927), ст. 47.

⁷⁸ Див. під 93-им (=711) роком – Табарій лядіс серія II, ст. 1237; в Єгипет. виданні т. VIII, ст. 83.

⁷⁹ Цю дуже натуральну думку підніс К. Иностранцев у своїй, уже згадуваній, статті “О домусульманской культуре Хивинского оазиса” ст. 293–294 в “Журн. Мин. Нар. Просв.” 1911, февраль. Бартольд у своїй дисертації “Туркестанъ въ эпоху мусульманскаго нашествия” (Спб. 1900, ст. 183, прим. 2) переклав таборієву фразу кричуще-помилково: Хабри в Харизмі 711 р. вийшли у Бартольда “поганське духовництво”. Потім він од такого свого переклада мовчки одмовився в “Истории культурной жизни Туркестана” (Лнгр. 1927, ст. 48), але замінив його навряд щоб на кращее толкування: “в рассказе о завоевании Хорезма имеется в виду христианские учение”; тільки ж він не зміг нанести ані найменшої звістки, щоб у перед мусульманському Харизмі жили якісь християни.

⁸⁰ Про євреїв-рагданів див. у ибн-Хардадбега (846 р.), ст. 163–155 араб. = ст. 114–116 франц.; ибн-аль-Факиг (бл. 903) ст. 270. До цього пор. записку Ібрагіма (Авраама), сина Якова Х в., збережену в географічному словнику аль-Бакрія XI в., вид. Розен і Купік (Спб. 1878) ст. 34–35 араб. = ст. 49 рос.

⁸¹ Масудій: Золоті луги, т. II (Париж, 1863) ст. 8.

⁸² Правдивіш, що навіть зерна такого нема.

⁸³ Єсть єгипетське видання: “Три трактати (Талат расаиль) Абу-Османа Джахиза, Каіро 1344 = 1926; див. ст. 12 та ст. 22–22 (з “осіб на 12:10; 22:19; 24:2). Другий з цих двох уступів Джахизового трактату, за випискою з манускрипту, що зробив Фан-Флатен тому років уже 40, опублікував укупі з німецьким перекладом Маркварт у своїх “Штройфцюге” (Лпц. 1903), ст. 271–76. Першого уступу він не знав, так само як не знав іще де яких інших Джахизових указівок.

⁸⁴ Джахиз, ст. 18:4; пор. і ст. 15. Маркварт цього важливого місця у Джахиза не знав.

⁸⁵ При нагоді можемо тут згадати, для курйоза, про єврейське апокрифічне “Листування хазарського хакана Йосифа з еспанським євреєм-везіром Хосдаєм” ніби-то 960 р., невдало підроблене бл. 1100 р., між XI–XII в., коли хазарське царство вже занепало. Мета цієї підробки була напевне патріотично-націоналістична, бажалося нагадати сумовитому євреїству, що колись існувало в юдеїв своє власне могутне царство Хазарщина. Фальсифікатор, для кращої слави хазарського царства, не спинявся перед казково-фантастичними рисами. Столиця Ітіль, і то тільки тая частина, де живе хазарська цариця, а не цар, має вкупі з своїми залюдненими околицями, за тим апокрифічним оповіданням, колосальну просторонь: завдовжки 50 фарсахів (понад 250 верстов) і завширшки 50 фарсахів (250 верстов), тобто площа цього харемного міста виходить 62500 квадратних верстов (!!), а окружність – 1000 верстов; щоб об’їхати конем навкруги цієї харемної столиці, верхівцеві треба було б, як бачимо, скакати конем тижнів чи не півтора. Анахронізми в цім подробенім “Хазарським листуванні” аж дикі. От, іще бл. 620 р., – каже фальсифікація, – навернувся на юдейську віру хазарський цар Булан (а ми з докладного візантійського опису дружнього хазарсько-візантійського воювання проти шаха Хосрова II Первіза і не знали, що союзник імператора Гераклія звався “Булан”; в присутності того “Булана” одбувся, – каже підробник, релігійний диспут у якому окрім християнського делегата брав участь і мусульманський кадий (це в 620-их р.), надісланий од царя ісмаїльтян-арабів (а ми знаємо, що тоді в 620-их рр. допіро йшла проповідь пророка Мохаммеда). Найкраще, наукове видання цієї курйозної “Єврейско-хазарской переписки” дав акад. П.К. Коковцев (Лнгр. 1932): вступ, критично перевірений гебрейський текст, коментований переклад.

⁸⁶ В. Васильевский у своїй ерудитній розвідці про “Хождение ап. Андрія” (1877; передрук в II т. його “Трудовъ”, Спб. 1909; див. ст. 254, ст. 261) навіть на хвилину не подумав поставити питання про якусь можливу історичність такої звістки. Настільки вона кожному тямущому візантистові неймовірна. Але знайшовсь 1900 р. угорський дослідник Самуїл Кравс, який хоробро визнав за “історичний факт, що християнізація хазарів падає на перші часи християнства”, див. його статейку “Цур гешіхте дер Хацарен” в будапештськім журналі “Келеті семле” I (1900), ст. 167. Нотуємо це, як дивовижу, все ще можливу в “науці”.

⁸⁷ Наслідки Кардустового місіонерства в кінці того самого VI ст. звелися на ніщо, коли вірити Йоанові Ефеському бл. 585 р.

⁸⁸ Не ясно, кого саме треба розуміти під цим ім'ям "тоурси". Чи не турків-уйгурів. Але чого б вони були названі по середині між аварами та хазарами. Не виключено й здогад, що житійне "туорс(к)и-хазари" – це од но ймення: "турко-хазари". Гіпотеза – як гіпотеза. Або "авари-турси". (=вархоніти.)

⁸⁹ Житіє св. Костянтина, розд. XVI, слов. ст 289; укр. пер. ст. 279.

⁹⁰ Російські виписки з вірменської географії VII в. див. К. Патканов у "Журн. Мин. Нар. Просв" 1883, III див. ст. 26. Вже за Паткановим наводить усе це місце Вестберг у статті "Русы ибн-Фадлана" в "Журн. Мин. Нар. Просв." 1908, март, ст. 48.

⁹¹ Під р. 971-им.

⁹² Це так схаактеризував "херсоняків" агіограф Епіфаній VIII–IX в., що обробив перекази про подорожні аостола Андрія по північних краях. Див. повний текст у розвідці В. Васильєвского: "Хождение ап. Андрея въ странѣ мирмидонянь" (Журн. Мин. Нар. Просв. 1877, – передрук в "Трудахъ В.Г. васильевского", т. II/ Спб. 1909, ст. 286.)

⁹³ "Паннонське житіє" розд. VIII, слов., ст. 258, укр. перекл. ст. 253.

⁹⁴ Хазарську етимологію "Тюма-тарха(н)" ми не раз уже підкреслювали вище і посилалися на нашу статтю "Страницы из истории кавказского Азербайджана" в юбілейній збірці на честь акад. С.Ф. Ольденбурга (1934). Несміливо, можна все ж поставити запит: а що таке з етимологічного погляду, має бути таврійське ім'я "Темарунда" або "Темаринда" у Плінія в "Натуральній Історії", кн. VI, 20 (ст. 234 Детлефсенового видання.): "Скюта" вокант Маотім – Темарундали, кво сігніфікат: матрем маріс". Закінчення "да" чи "нда" любісінько моло б бути суфіксом місцевого відмінку; в початковому ж "тема" могло б ховатися те саме "тама", що й у "Тюма-тарха"; точніш Пліній міг би перекласти своє "тема" не через "море", а через "сіну-с". (Для "ару" чи "ар" етимологією знайти в тюркських мовах, з-о крема і в чувашській – зовсім легко річ).

⁹⁵ Прокопій VI в.: Готська війна, IV, 4.

⁹⁶ Абхазія, до речі нагадати, була для хазарів IX в. не зовсім чужий край. Бо там (див. ст. [пропущено. – *Ред.*]) цар напів-хазарин, син хаканової дочки.

⁹⁷ Ибн-Хордадбег (Ляйд. 1889), араб. ст. 154: і 15–16 = фр. ст. 116.

⁹⁸ Правда, ибн-Росте бл. 903 р. каже, що в Осетії християнство – то віра верхів, а простий нарід зостається поганським (ст. 148).

⁹⁹ Житіє Стефана Сурожського в вид. В. Васильєвського. – Труды т. III (Спб. 1919) ст. 85. (Слов'янський текст вироблено у XV в., але в підваліні його лежить старе візантійське житіє.

¹⁰⁰ Хоч не виклчена змога толкувати їх, як "грецький та хазарський".

¹⁰¹ Іконоборство почалося року 726, офіційно скасовано 842. Того списку архієрейських катедр (ми вже мали нагоду його цитувати) видав де Боф у 12 томі (1891) "Цайтшріфт фюр кірхенгешіхте", ст. 519–534. А розвідку про нього, з мотивуванням дати його написання (бл. 787 р.) вмістив Гельцер у тім самім журналі 1894. Вважає Гельцер, що подані в документі факти стосуються до Юстиніанових часів. Думаю, що факти – пізніші. На підставі згадки про хазарську Хуалу (= закавказьку хазарську Кабалу), що нею володіли хазари од 627 р. тільки до четвертини VIII в., я б гадав, що в документі подається становище найперших літ іконоборства, десь-так 720-их – 740-их років.

¹⁰² Див. друк. вид., ст. 533.

¹⁰³ Потім Кабала знов привернулася до вірменсько-агванського антихалкедонства.

¹⁰⁴ Та так воно й пояснено в примітці до списку: і о Астель, еп о легетай, о Астель о потатос тес Хазаріас, естін де кастрон.

¹⁰⁵ Див. Житіє Стефана Сурожського у виданні В. Васильєвського "Труды" т. III, ст. 95, розд. 30. Видавець справедливо доводить (ст. ССІХVІ), що цей уступ слов'янського житія повинен був знаходитись в грецькому.

¹⁰⁶ Вид. у В. Латышева: "Сборникъ греческихъ надписей хистіянськихъ временъ изъ Южной Россіи". Спб. 1896, № 75.

¹⁰⁷ Житіє розд. VIII, С. ов. ст. 261, укр. перекл. 255.

¹⁰⁸ IV розділ у рукопису відсутній [*Ред.*].

¹⁰⁹ Ибн-Росте (Ляйд. 1892, ст. 147–148; по рос. у Караулова, ст. 49. У Караулова є груба помилка в перекладі. Замість "Усякому, хто до нього прийде (чи вдасться), Азер нарсе каже", – Караулов переклав: "всякий, кому прийдеться быть царемъ, решает".

¹¹⁰ Гярдзіій: "Зейн ель ехбар", Берлін 1928, ст. [пропущено. – *Ред.*].

¹¹¹ Див. у нас вище, , ст. [пропущено. – *Ред.*].

¹¹² Ибн-Росте (ст. 124), наводячи опис щодо подорожі до Царгорода одного араба IX в. близ. 880-их рр., каже з його слів, що коли імператор парадно виступав, то коло нього йшли десять

тисяч сердюків тюрських та хазарських. Припустивши, що хазарів біло половина, мамтимем п'ять тисяч. Що правда, той подорожній араб, як видко з інших місць, мав. і фантазію непогану.

¹¹³ Житіє Методія, розд. V, у виданні П. Лаврова, ст. 302.

¹¹⁴ Це "італійський переказ" (або, як кажуть російські історики: "итальянская легенда"), тобто житіє й історія перенесення (мошей св. Клементя) що їх знайшов Костянтин у Херсонесі й перевіз до Риму/, вважається у декотрих істориків ще й за краще джерело для життєпису Костянтина й Методія, ніж навіть т. зв. паннонські їхні житія. Див. Фрідріх: Ейн брієф дес Анастасіус бібліоєкаріус (між 875–879 рр) ан ден Бішор Гаудерікус фон Воллетрі юбер діе Абфассунг дер "Віта кум трансляціоне санкті Клементіє Папа" – в Зітцунге – беріхте " баварської Академії Наук, філос. – історич. коаса (1892); або В. Ламанській: Славянское Жите св. Кирилла, Спб. 1915 (доповнена відбитка з "Журн. Мин. Нар. Просв." 1903, апр., май, іюнь, дек. та 1904, янв., апр., май), Гавдерікова, за допомогою Анастасія-бібліотекаря писана "Віта кум Трансляціоне с. Клементіє" дійшла до нас у переробленому й неповному вигляді, видав Геншен у відомому воззбірному житійному виданні: "Акта Санкторум Болландіана", март, II, ст. 19 і д. (Про Костянтинів побут у хазарів – тут див. ро зд I і розд. б). Не завадить нам згадати тут "Штрайфшоге" Маркравта (1903), ст. 21.

¹¹⁵ Див. у виданні П. Лаврова (Київ 1928), ст. 260 слов., укр.пер. ст. 254.

¹¹⁶ Ще з Шафаріка починаючи.

¹¹⁷ Ніякі слов'яни у IX столітті ще не носили імення "русь".

¹¹⁸ Див. у нас вище, ст. [пропущено. – Ред.].

¹¹⁹ Або, ще, можна було б здогадуватися, що в первісному тексті Паннонського житія так і було сказано: "роуньськими письмени писано" (тобто рунічними), а пізніші кописти замінили це слово на відоміше для них слово "роусьськими". Тільки ж, побачимо далі, нема ніяких підстав робити навіть такий здогад.

¹²⁰ Термін "рум" (буквально "римляни") найчастіш у східних письменників прикладається до візантійців або греків, лдей східної римської імперії. Ще, правда, й тих, хто визнає віру православну, не католицьку, теж часто звать "рум", але то вже – пізніш, після розпаду хрстіянської церкви на православну та католицьку.

¹²¹ Русів, як частину р у м і й ц і в (візантійців), характеризують і Мерверрудові попередники, тобто його джерела. Візьмім, прим. у Мокаддасія X в. (ст. 361 ляд. вид): "Плім'я (вар.: вояки) з Рума, що зваться руси" (Про читання I-го слова див. у Гаркавого: "Сказанія", ст. 282). Перський текст кінця Мерверрудієвої фрази такий: "Ішан-ра Рум Рус ханенд". Я вважаю, що граматично ця фраза є особова, і що суб'єкт її то "Рум"; по латині це було б: "квос Ромаі Руссос апеллант". Але видавець Денісен Росс гадає очевидячки, що фраза є безособова, і м п е р с о н а л ь н а, і для перекладу зливає "Рум-Рус" є одне слово (ніби "візанторуси", а тому, в огляді змісту, дає такий переклад: "Хазари теж мають алфавет, який позичили од русів, і тим алфаветом тожсамо пише одна народність русійців (візантійців), що живе поблизу їх і зветься Рум-Рус" (ст. XI), цебто "візанто-русами". Я всеж обстоюю своє читання і свій переклад: "візантійці звать їх русами", бо в Денісоновому читанні добаваю певне насилування.

¹²² Див. видання перського тексту, що зробив, за унікальним рукописом, Е. Денісон Росс: "Таріх-и Фехреддін Мобаран-шах Мерверруді (1206), Лонд. 1927, ст. 46. Того рукописа, ще перед виданням, сам таки Денісон Росс описав у юбілейній збірці "Орієнталь Стедіез", присвяченій відомому іраністові П. Бравнові (Кембридж, 1922, ст. 3–2–413); там, по англійськи, виписку про хазарське письмо див. на ст. 406.

¹²³ Окрім "а". Та може ще для звуків "у" й "і" бралися півголосні літери «[пропущено. – Ред.]» та "й".

¹²⁴ "Житіє" розд. XI, ст. 278–279 Слов., укр. перекл. ст. 269. В методієвському житті навіть і не згадано, що Костянтинові довелося проти мусульман споритися.

¹²⁵ Житіє, розд. X, слов. ст. 276, укр. перекл., 267.

¹²⁶ "кръститися въсьмѣ сво воле, на дѣ шесея и мы dospѣти тогожде". – Житіє, розд. XI, ст. 280 слов., укр. перекл., ст. 270.

¹²⁷ Житіє, розд. XII, ст. 280–283 слов., укр. перекл. 271–273.

¹²⁸ Розд. XI, ст. 280 слов., укр. перекл. ст. 270.

¹²⁹ З Бакрія XI в., що черпав з письменників IX–X в. Про це нижче.

¹³⁰ Див. Житіє Костянтина Філософа, розд. XIV і д.

¹³¹ Про все це див. критично у акад. П.А. Лаврова: "Кирило та Методій" – Київ 1928, ст. 36–48. Окрім свого видання т. званих паннонських житій слов'янських первоучителів та окружного послання патріарха Фотія 866 р., писаного до східних церков див. прим. лондонського видання Фотієвих листів, що зладив Дж. Н. Валетта, 1864; ст. 178 (акад. П. Лавров притяг ще й інші джерела).

¹³² Так подають літописці.

¹³³ Про це див. в тій промові патр. Фотія є вид. сп. Порфирія Успенського: "Четыре бесѣды

Фотія”, Спб. 1863, з рос. перек.

¹³⁴ Це слово Костянтина Порфірородного в його життєпису Василя Македонянина, ХСVII, вид. паризьке, ст. 211; рос. перекл. величезного цілого уступу у Є. Голубинського: Історія русской церкви, т. I, ст. 51.

¹³⁵ окружному посланні 866 р.

¹³⁶ Іпат. літ., л. 15.

¹³⁷ Цей письменник-богослов звався Християн Друтмар або Ставелотський. Свідощтво про перемену віри у хазарів ми маємо наведене в його коментарі на євангелію ап. Матвія, де він пише: “ми не знаємо вже на світі такого народу, щоб серед нього не було християн. Серед Гога та Магота, гунських народів, що гуни зуть їх газарами, один народ, найхоробріший з тих, котрих вивів Олександр Македонський, вже обрізавсь і весь додержується юдейства. Але булгари, сами з тих самих народів, щодня охрещуються”. Друтмарового коментаря видано у Міня в 106 томі його “Патрологія Датіна”, звідки свідощтво про хазарів зацитував Дюммлер в Зітцунге беріхте Пруської Академії Наук 1890 р. (ст. 939), а од Дюллера – Всев. Міллер. у передмові до “Матеріаловъ для изученія еврейско-татського языка”, Спб. 1892, ст. X, виноска. Безперечно, що вже з Міллера переписав цю цитату П. Лавров: “Кирило та Методій”. Київ, 1928, ст. 26–27. З іншого друкованого текста навів цю саму цитату Маркварт в “Остевропа” – і ще унд ост азіаміше (Ляйпц. 1903), ст. 23 і 282 (варіант).

¹³⁸ Див. А. Куникъ и бар. В. Розень: Извѣстия аль-Бекри и др. авторов о Руси и славянах, Спб. 1878 (додаток до 33-го т. “Записок Ак. Наук”) ст. 43 араб. = ст. 61 рос перекл.

¹³⁹ Лаврент. список, л. 13; Іпатський сп., л. 15.

¹⁴⁰ Історик той – абн Ісфендіяр. Він “Історію Табаристана” писав бл. 1216 р; але мав перед собою, як джерело для давнішніх часів, історичну працю іншого табаристанця, Йездалія, Х в. Трохи вкорочений переклад: “ Ан абриджет транс. ашіон оф де Гісторі оф Табаристан” видав Е. Бравн (Ляйд. 1905); див. ст. 199. Але уривок про руський напад на Табаристан дамо вже по перськи й по-російськи, опублікував Дорн: “Каспій” Спб. 1875, ст. 4–5.

¹⁴¹ Див. прим. у Масудія: Золоті луги, т. II, (1863) ст. 18 и т. д. (про руський похід на Каспій в 913 р.).

¹⁴² Перетягування човнів сухопуттю з р. Дону в р. Волгу практикувалося ще за греко-риських часів. Пор. у Діодора Сіцилійського IV, § 56: тен навн діедкі осантес.

¹⁴³ Пор. ибн-Росте, ст. [пропущено. – Ред.]; в Хвольсоновому виданні ст. 17. Ибн-Фадлан (у словнику Якута), т. II, 438: 4; 439: 10. Про це у нас (ст. [пропущено. – Ред.]) була широка мова.

¹⁴⁴ “Ва малико ль-Хазари - ля маракиба ля-о, ва ля ли рижали- и би- а адатон” – Масудія II, 22. Переклад Барбіє де Мейнара тут не зовсім правдивий. Краще перекладено цей уступ з Масудія по німецьки в “Штрайфцге” Маркварта (1903) ст. 330–334.

¹⁴⁵ “Хесен- Зейд лешкяр фиристад ве джомле-ра коште” (ибн – Ісфендіяр). Про Аліда Хасана ибн-Зейда “джалиб аль-хиджара” див. в моїй “Історії Персії”, I (К. 1923) ст. 93–95.

¹⁴⁶ “И въдаша Ольговы по щелягу, якоже и Казаромъ даяху”, Лавр. іт., л. 16; Іпат. літ платилася “отъ рала” (порівн. літопис під 964 р., Лавр. сп., л. 37).

¹⁴⁷ Це була звичайна хазарська норма, а робив Олег збройні замаху “имяше рать”, Лавр. літ., л. 16.

¹⁴⁸ Про цю гузів роль ми дізнаємося з арабських письменників. Їх ми потім зацитуємо. По части див. Костянтина Порфірородного: “Про Народи”, кінець розд. 9, бонн. вид., ст. 78, рос. пер. Ласкина, ст. 75; ще розд. 37. грец. ст. 163, рос. ст. 139.

¹⁴⁹ Див. Костянтина: “Про народи”, бонн. вид., ст. 163; рос. переклад Ласкина (1899), ст. 13–140. Регіона “Риналес” див. в серії “Скріпторес рерум Германікарум” Ратізбона 1726, т. I, ст. 89; цей уступ цитується часто, іншим у Голубовського: “Печенѣги, торки и половці” (Київ 1884), ст. 66.

¹⁵⁰ Одозвати її на часи ще перед 880-ми рр. нема достатніх підстав, хоч спроби робилися. Маркварт приміром у своїй, узагалі не дуже обережній, статті: “Найстарші відомості про мадярів” у “Штайфцгоге” (1903, ст. 27–60), знайшовши звістку, що 862 р. одбувся мадярський наскік на німецько-піддану окраїну, виснував звідти, що цей наскік повинен був одбутися не інакше, як під натиском печенігів (ст. 33–34). Наче мадяри, жваві верховики, не могли робити хижих експедицій задовго перед печенізькою міграцією.

¹⁵¹ Ибн-Росте, ляйд. вид., ст. 139; видання Хвольсонове ст. 16.

¹⁵² Ибн-Фадлан в географічному словнику Якута, т. II, ст. 438–439, в статті “Хазар”. Як відомо, все, що Якут подав за ибн-Фадланом про хазарів, перекладено у Френа в його книзі: “Ветерес меморіае хазарорум” (1821) в мемуарах спб. Академії наук, т. VIII.

¹⁵³ “Извѣстия ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ” А. Куника і Бар. В. Розена, Спб. 1878, ст. 43 араб. = ст. 61 рос. Або у Дефремері в “Журналь Азіатік” 1849, червень, № 65,

ст. 462–463 араб. = ст. 470–471 франц.

¹⁵⁴ Не можна думати, що християни захтіли вислати на важливий диспут такого дурня єпископа, якого малює це оповідання. Мусульманський передатчик докинув од себе ще й своєю анекдотичну подробицю. На диспут мав прибути й учений богослов мусульманський, який розуміється, був би ясно довів, що не юдейство і не християнство, а тільки іслам є права віра. Та того мусульманського полеміста лукавий єврей в дорозі отравив.

¹⁵⁵ Ибн-Хардадбега, як відомо, видав в Лейдені (1889) де-Гує з франц. перекладом (ст. 154 араб. = ст. 115–116 франц.); по російски у Караулова “Сборник” 1903, див. ст. 17. Ибн-аль-Факиг Гамаденський (Лайд. 1885) не має при собі переклада; по російськи уривок у Караулова (“Сборник” 1902), ст. 41.

¹⁵⁶ Див. вступ де Гує до його вид. ибн-Хорададбега, ст. XX.

¹⁵⁷ Ибн-Хардадбег IX, ст. 153–155, араб = ст. 114–116 франц. Порів. доповідь єврея Авраама ибн-Якуба X в. у аль-Бакрія (в вид. Розена і Куніка, ст. 34–35 араб. = ст. 49 рос.).

¹⁵⁸ Див. у нас вище ст. [пропущено. – *Ред.*].

¹⁵⁹ На цьому текст рукопису закінчується [*Ред.*].